

Prikaz žena Narodnooslobodilačke borbe u povijesnim zapisima i socrealističkim romanima

Babok, Edita

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:527534>

Rights / Prava: [Attribution-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-18**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za kroatistiku

Odsjek za povijest

Prikaz žena Narodnooslobodilačke borbe u povijesnim
zapisima i socrealističkim romanima

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Maša Kolanović

Komentorica: dr. sc. Ida Ograjšek Gorenjak

Studentica: Edita Babok

Zagreb, prosinac, 2021.

UNIVERSITI OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Department of croatian language and literature
Department of history

Representation of Women in the People's Liberation Struggle in
Historical Records and Socialist Realism Novels

Master's thesis

Thesis supervisor: dr. sc. Maša Kolanović

Thesis cosupervisor: dr. sc. Ida Ograjšek Gorenjak

Student: Edita Babok

Zagreb, December, 2021

Sadržaj

Sažetak.....	4
Abstract.....	4
1. Uvod.....	5
2. Metodologija i izvori.....	6
3. Narodnooslobodilačka borba.....	9
3. 1 Socijalistički realizam.....	14
3. 2 Sukob na književnoj ljevici.....	21
4. Žene u Narodnooslobodilačkoj borbi.....	25
5. Ženski likovi sorealističkih romana.....	37
6. Zaključak.....	54
7. Bibliografija.....	58

Sažetak

Tijekom Drugog svjetskog rata žene su aktivno sudjelovale u Narodnooslobodilačkoj borbi kao članice partizanskih jedinica ili radom u pozadini. Završetkom rata novonastala je socijalistička država vjerno slijedila sovjetske uzore na svim poljima, stoga ni književnost nije bila iznimka. Socijalistički realizam uskoro postaje državni književno-umjetnički pravac, a NOB je zbog svoje presudne uloge u formiranju SFRJ bio najčešća tema. Budući da je socijalistički realizam bio pod snažnim utjecajem partijske politike i propagande, cilj je diplomskog rada ustanoviti kako su žene prikazane u socrealističkim romanima, reprezentativnom žanru pravca, a kakva je bila njihova stvarna povijesna uloga i položaj u Narodnooslobodilačkoj borbi.

Ključne riječi: Narodnooslobodilačka borba, prikaz žena, povijesni zapisi, romani, socijalistički realizam

Abstract

During World War II women actively participated in the People's Liberation Struggle as members of partisan units or by working in the background. At the end of the war, the newly formed socialist state precisely followed Soviet role models in all fields, so literature was no exception. Socialist realism soon became the state literary and artistic direction and the National Liberation War was the most common topic due to its crucial role in the formation of the SFRY. Since socialist realism was strongly influenced by party politics and propaganda, the aim of the thesis is to establish how women are portrayed in social realism novels, a representative genre of direction, and what was their real historical role and position in the People's Liberation Struggle.

Key words: People's Liberation Struggle, representation of women, historical records, novels, socialist realism

1. UVOD

Narodnooslobodilačka borba označava borbu svih naroda Jugoslavije protiv fašističkih okupatora i vlasti, a započela je nacističkim osvajanjem Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. godine te je trajala do kraja Drugog svjetskog rata 1945. godine. Cilj je NOB-a bilo protjerivanje okupatora te kasnije i socijalistička revolucija. Budući da na samom početku NOB-a ratna fronta u pravom smislu te riječi nije uspostavljena jer je partizanskih boraca bilo mnogo manje i bili su loše opremljeni, prednost se mogla ostvariti samo promjenom načina ratovanja, odnosno korištenjem gerilskih taktika ratovanja, te uvođenjem žena u borbu. Žene će u narednim godinama unutar NOB-a odigrati značajnu ulogu u oslobađanju zemlje od okupatora i uspostavi novog režima. Njihov će doprinos, između ostalog, postati temom novog književno-umjetničkog pravca socijalističkog realizma.

Socijalistički je realizam nastao u Sovjetskom Savezu odakle se proširio na ostale socijalističke zemlje. Kako je socrealizam bio pod snažnim utjecajem propagande i sovjetske ideologije te je trebao veličati državni režim i njegova postignuća, nerijetko je dolazilo do razilaženja između zbilje i njezina književno-umjetničkog prikaza. Naime, realistička sastavnica pravca gubila je svoju društveno analitičku funkciju, prilagođavala se zahtjevima režimske ideologije te je u konačnici došlo do distorzije opisivane zbilje. Budući da je načelo ravnopravnosti i jednakosti muškaraca i žena jedno od propagiranih partijskih načela tijekom NOB-a te da su zbog osobitog načina ratovanja žene uvedene u borbu protiv klasnog neprijatelja, zanimalo me kako je njihov doprinos i sudjelovanje u borbi prikazano u reprezentativnim romanima ideološki uvjetovanog socijalističkog realizma, a kako je ono zabilježeno u onodobnim povijesnim vrelima.

Ovaj će se diplomski rad baviti komparativnom analizom povijesnih izvora i odabranih socrealističkih romana na određenim poljima. Dakle, cilj je diplomskog rada ustanoviti kako su žene prikazane u literaturi koja je pripadala pravcu koji je težio vjernom prikazu stvarnosti, ali je istovremeno bilo pod snažnim utjecajem propagande, a kakav je bio njihov povijesni položaj i uloga u Narodnooslobodilačkoj borbi. Drugim riječima, zanimaju me dva aspekta događaja – povijesni kontekst, odnosno što se dogodilo, te način na koji su ti događaji prezentirani u literaturi i povijesnim izvorima. Napomenimo da, iako su nastali nakon Drugog svjetskog rata, odabrani socrealistički romani govore o događajima koji su se odvijali tijekom razdoblja Narodnooslobodilačke borbe, a njihovi su autori bili aktivni sudionici NOB-a. Činjenica da su autori odabranih socrealističkih romana sudjelovali u Narodnooslobodilačkoj

borbi trebala bi rezultirati literarnim prikazima žena koji se temelje na stvarnim ratnim iskustvima i doživljajima.

Istraživačka pitanja na koja se ovim radom želi dati odgovor odnose se na mjeru u kojoj se ženski likovi u romanima oslanjanju na stvarnu povijesnu situaciju te na svrhu eventualnih odstupanja. Potpitanja se odnose na načine na koje su žene mobilizirane u NOB, njihove karakteristike, ulogu i položaj unutar vojnih i političkih organizacija te ravnopravnost ženskih i muških sudionika borbe.

Očekujem da će diplomski rad potvrditi početnu hipotezu da su književni prikazi ženskih likova u socrealističkim romanima u određenoj mjeri idealizirali stvarno stanje, ulogu i položaj žena u Narodnooslobodilačkoj borbi zbog svoje naglašene propagandne uloge, a zbog čega je dolazilo do distorzije povijesne stvarnosti. Funkcija takvog otklona bila bi idealiziranje Partije i njene politike te prepravljanje povijesti u njezinu korist, čime bi se stvorila i održavala slika Komunističke partije Jugoslavije kao napredne i inkluzivne vlasti.

2. METODOLOGIJA I IZVORI

Teorijsku podlogu diplomskog rada čine dvije skupine radova koje obuhvaćaju povijesnu literaturu koja se bavi društveno-političkim prilikama i svakodnevnim životom u periodu 1939.– 1945. i ulogom žena u NOB-u te književnu literaturu koja se bavi različitim značajkama i nastankom socrealističkih romana. Prva je skupina radova korištena pri tumačenju termina, prikazivanju i objašnjavanju povijesnih prilika koje čine teorijski okvir diplomskog rada i objašnjavanju uloge žena u Narodnooslobodilačkoj borbi, što se ujedno poklapa s teorijskom podlogom samog diplomskog rada. Samom Narodnooslobodilačkom borbom, njenim tijekom, značajkama i povijesnim kontekstom bavio se Ivo Goldstein u dvama djelima: *Hrvatska 1918.– 2008.* i *Hrvatska povijest*, dok je Desanka Stojić u istoimenom djelu pisala o okolnostima stvaranja, razvoju i teškoćama s kojima su se susretale članice Prve ženske partizanske čete, a čijim se nastankom realizirao Titov dekret o omogućavanju sudjelovanja žena u partizanskim borbenim jedinicama. Ulogu žena u NOB-u najviše je istražila Jelena Batinić koja u svojim djelima (*Gender, Revolution and the War: The Mobilization of Women in the Yugoslav Partisan Resistance during World War II* i *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*) piše o tijeku i okolnostima pristupanja žena partizanskim jedinicama, rodu kao mobilizacijskom sredstvu te njihovom

položaju unutar samih partizanskih odreda, što je posebno važno za analizu kako bi se ustanovio tretman žena NOB-a. S druge strane, ženski doprinos svjedoči o važnosti njihova uključivanja u borbu, a temom se bavilo nekoliko autora (Antonić, Pantelić, Kovačić). Maja Antonić (*Yugoslav Revolutionary Legacy: Female Soldiers and Activists in Nation-Building and Cultural Memory, 1941-1989*) piše i o mijenjanju ustaljenih rodni normi tijekom ratnih sukoba, dok nasuprot njoj Dijanić (*Društveno-kulturalni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena (1945-1953)*) piše o stereotipima s kojima su se žene susretale u ratnom, muškom svijetu te izostanku promjena na relacijama tradicionalnih rodni uloga, o čemu će biti riječi u analizi razine ravnopravnosti ženskih i muških aktera NOB-a. Sklevickyno djelo *Konji, žene, ratovi* na zanimljiv način progovara o ženama u temama tradicionalnog istraživanja povijesti te opisuje proces izuma tradicije, što je bila česta praksa u književnom narativu o NOB-u, čime u pitanje dovodi mit o uspješno provedenoj ženskoj emancipaciji tijekom rata. Druga skupina obuhvaća književnu literaturu koja se bavi teorijskim pretpostavkama i stilskim značajkama socrealističkih romana te karakteristikama, nastankom i propašću književno-umjetničkog pravca socijalističkog realizma. Radovi druge skupine poslužiti će za smještanje odabranih romana u književno-teorijski okvir te njihovu analizu na sadržajnoj i stilskoj razini. Analizom socrealističkih romana na svim razinama te njihovim odnosom s književnom kritikom ponajviše se bavio Vojislav Mataga (*Teorijski i metodološki aspekti (književne politike) socijalističkog realizma u Hrvatskoj: 1945-1952, Književna kritika i teorija socijalističkog realizma: neki aspekti hrvatske književne kritike u razdoblju od 1945. do 1952. i njihov odnos prema teoriji socijalističkog realizma te Socijalistički realizam i kič*). Književno-teorijski okvir rada temelji se na djelima Czerwińskog (*Socrealizam u književnim predodžbama rata*), Clark (*The Soviet Novel: History as Ritual*), Nemeca (*Povijest hrvatskog romana, Socrealizam i hrvatski roman*) i Jakelić (*Socrealizam u hrvatskoj književnosti 1945.-1952. Stvaranje uvjeta za kulturnu devijaciju u Drugoj Jugoslaviji*) koji pišu o nastanku i značajkama književno-umjetničkog pravca socrealizma općenito s fokusom na romanima, o čemu će biti riječi u uvodnim poglavljima, a ujedno čini teorijski okvir književnog dijela diplomskog rada. Autori poput Jakelić, Zime, Pintar i Kolanović dotiču se reprezentativnih socrealističkih romana, točnije Barkovićevih *Sinova slobode*, koji se ulaze u odabranu primarnu literaturu, a čiji će radovi doprinijeti analizi ulomaka iz spomenutog romana. Djela Viskovića (*Sukob na književnoj ljevici*), Lasića (*Sukob na književnoj ljevici 1928-1958*), Šarić (*Djelovanje Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu u NRH, 1945.-1952.*) i Dimića (*Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike*) bave se specifičnim aspektima jugoslavenskog socijalističkog realizma, Agitpropom i Sukobom na književnoj ljevici koji je

označio kraj tog pravca, a čija će djela poslužiti za opisivanje jugoslavenskih književnih osobitosti. Obje će skupine literature biti korištene u svrhu prikazivanja, nadopunjavanja, pojašnjavanja i definiranja spoznaja proizašlih iz same analize povijesnih izvora i socrealističkih romana u središnjem dijelu diplomskog rada te teorijske podloge rada.

Komparacija će se temeljiti na odabranim socrealističkim romanima (*Sinovi slobode*, *Demonja*, *S partizanima* i *Ponižene ulice*) s jedne strane te transkribiranim usmenim (sabrani Titovi govori o ženama u revoluciji, svjedočenja žena o NOB-u, govori s konferencija) i pisanim (zbirka raznovrsnih izvora o ženama u razdoblju NOB-a, zapisi o osobnom ratnom iskustvu žena) povijesnim izvorima s druge strane. Odabrani romani spadaju u reprezentativne i najuspjelije romane hrvatskog socrealizma. Dosljedno slijede sovjetske uzore, a svrha im je obrazovanje čitatelja u duhu komunizma kroz priču o mladim partizanskim borcima smještenu u ratom poharanu Liku, djelovanju i doživljajima narodnog heroja Nikole Demonje, autobiografskim iskustvima partizanskog ratovanja iz pera Vladimira Nazora, najstarijeg partizanskog borca, kako ga se od milja zvalo, i početku otpora ustaškim vlastima u Zagrebu. Analiza romana sastojat će se od odabira zanimljivih mjesta i njihovih razvrstavanja na pet skupina motiva: taktike mobilizacije, odlike, zadaće i položaj žena te razina ravnopravnosti ženskih i muških aktera NOB-a. Analiza romana oslanja se na relevantnu stručnu literaturu uz čiju se pomoć ulomci tumače, analiziraju stilski postupci i njihova uloga u oblikovanju ideološki obojenog, a istodobno realističkog, književnog djela.

Odabir povijesnih izvora proteže se na nekoliko vrsta, od partijskih dokumenata i privatnih pisama, do govora i svjedočanstava. Izvori čiji je autor KPJ (dio zapisa iz zbirki povijesnih izvora *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi* i *Žena u borbi: 1943/1945.*, zbirka Titovih govora *Žena u revoluciji*) trebali bi pružiti uvid u žensko sudjelovanje u NOB-u iz partijske perspektive, iz one koja se smatra službenom verzijom. Odabrani partijski izvori svjedoče o procesu i razlozima uključivanja žena u borbu te zadaćama i specifičnostima njihova položaja unutar partijskih organizacija i partizanskih jedinica. S druge strane, izvori čiji su autori pojedinci (Dretarov članak *Žene u ratu: svjedočanstva, sjećanja, zapisi*, zbirka autobiografskih pripovjedaka *Vuk na Voćinskoj cesti* Anđelke Martić, Diklićevi *Dokumenti, zapisi i sjećanja sudionika o antifašističkom pokretu otpora u Ninu tijekom Drugoga svjetskog rata (1941.-1945.)*, svjedočanstva hvarske partizanke Marije Pipek s portala STav!), a koji sabiru osobna ratna svjedočanstva žena, trebali bi osigurati informacije iz prve ruke, točnije pružati uvid u privatnu sferu života koju tradicionalni izvori ne omogućavaju. Budući da se svi partijski izvori odnose na hrvatski prostor te da se na istom prostoru odvija i radnja

odabranih romana, kazivačice su birane na temelju nacionalnosti, zbog čega imaju iste svjetonazore jer se analizira samo jedna od sukobljenih strana, ali različita životna iskustva. Raznovrsnost odabranih izvora trebala bi rezultirati reprezentativnošću same povijesne analize zbog zastupljenosti širokog spektra narativa. Nadalje, kao i u slučaju romana, u analizi izvora odabiru se zanimljiva mjesta koja se zatim tumače uz pomoć stručne literature, stavljaju u povijesni kontekst te donose zaključci. Kako bi se analiza romana i povijesnih vrela smisleno povezala te lakše komparirala, uočena mjesta iz povijesnih vrela također su razvrstana na pet ranije spomenutih skupina motiva. Dakle, metodološki postupak uključuje pregled i komparativnu analizu reprezentativnih socrealističkih romana i povijesnih izvora na spomenutih pet razina.

Teritorijalno, rad se bazira na analizi tematike vezane uz suvremeni hrvatski teritorij. Odabirani su povijesni izvori vezani uz hrvatske prostore te se i sama radnja romana odvija na ovim prostorima.

3. NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA

Nakon dugog razdoblja zabrane djelovanja uvođenjem šestosiječanjske diktature, Komunistička partija Jugoslavije ulazi u rat 1941. godine. Hitlerovom okupacijom i raspadom Kraljevine Jugoslavije Komunistička je partija bila jedina politička opcija s organiziranom mrežom u svim dijelovima države (Goldstein, 2008: 388). Rukovodstvo KPJ 22. lipnja 1941. godine uputilo je svim građanima Jugoslavije poziv na otpor okupatorima, što se i uzima kao službeni početak Narodnooslobodilačke borbe. Tako se ta marginalna politička opcija uspjela pozicionirati kao pokretač i vođa ustanka, pritom si zadajući dva cilja: oslobođenje Jugoslavije od okupatora i uređenje zemlje prema vlastitim ideološkim svjetonazorima (Wiesinger, 2009: 205). Ulaskom KPJ u rat započinje razdoblje Narodnooslobodilačke borbe koje će trajati sve do kraja rata u Europi u ljeto 1945. godine i oslobođenja zemlje od okupatora.

Narodnooslobodilačka je borba naziv za borbu svih naroda Jugoslavije protiv ustaških vlasti i fašističkih okupatora, a pokrenuta je zbog vjerskih, rasnih i etničkih progona manjinskog dijela stanovništva, ustaškog terora prema fašističkim uzorima te ekonomskog sloma koji je za posljedicu imao osiromašenje stanovništva i masovnu glad (Goldstein, 2008: 376). Borba se na početku odnosi isključivo na oslobođenje od fašističkog okupatora, ne i socijalističku

revoluciju. Naime, KPJ je procijenila da ideologiju privremeno treba ostaviti po strani te se posvetiti svenacionalnoj revoluciji (Goldstein, 2003: 287).¹ Međutim, budući da su partijski čelnici bili svjesni da narod nije bio zadovoljan dosadašnjom vlašću, najavili su i bobu za bolje poslijeratno uređenje zemlje (Goldstein, 2003: 287), gdje bi posredstvom nove političko-pravne ideologije i normi uredili pravne odnose na oslobođenom teritoriju (Kisić-Kolanović, 1984: 2).

Sama borba započinje spomenutim pozivom na otpor okupatorima kada je osnovan Sisački partizanski odred i provedena prva gerilska akcija: miniranje pruge Sisak – Sunja (Goldstein, 2008: 390). Međutim, partizani su ubrzo nakon početka oružanih borbi počeli trpjeti poraze u diverzantskim akcijama u gradovima i gubiti ljudstvo, pa je borba izravnom Titovom direktivom prebačena u brdovite, šumske krajeve, što je označilo početak partizanskog gerilskog ratovanja. Partizani su pod svojom vlašću uglavnom držali šumska i poljoprivredna područja te pilane i rudnike, čime su onemogućili željeznički i cestovni promet u mnogim dijelovima zemlje (Goldstein, 2008: 399), ali i dio industrijske djelatnosti. Izbjegavao se izravan sukob s mnogo jačom vojskom potpomognutom fašističkim saveznicima, stoga se pribjeglo napadima na manje ustaške jedinice, različitim sabotazama i propagandi. Iznenadnim napadima na ustašku komunikacijsku i prometnu infrastrukturu poput željeznica te čestim napadima iz zasjede, partizani su remetili glavne opskrbne pravce talijanske i njemačke savezničke vojske, ali i samo funkcioniranje Nezavisne Države Hrvatske.

Partizanski se borci uskoro organiziraju u čete, bataljone i odrede, a kasnije su osnovane i brigade kao pokretne vojne jedinice. Četa je bila temeljna jedinica koja se sastojala od 80 do 120 boraca te od dva do tri voda koji su se dalje dijelili na desetine. Tri do četiri čete tvorile su bataljun, dva do četiri bataljuna činila su odred. Prilikom izvođenja kompleksnijih pothvata poput većih podviga više se odreda moglo ujediniti u grupe partizanskih odreda, da bi one s vremenom prerasle u brigade, divizije i korpuse (Mikulan & Smutni, 2016: 12-16). Spomenimo da je tijekom rata u Hrvatskoj osnovano 250 odreda, 70 brigada, 17 divizija, 5 korpusa te 1 partizanska armija. Partizanski su odredi nazive najčešće dobivali po mjestima osnutka i djelovanja, dok su brigade dobivale nazive prema regijama, gradovima ili povijesnim osobama, a divizije i korpusi označivani su brojevima (HE, 2012). Na čelu svih

¹ Proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske iz 13. srpnja 1941. godine kao ciljeve Narodnooslobodilačke borbe navodi *oslobođenje zemlje od tuđinske vlasti i dominacije* te uspostavu *nove demokratske Jugoslavije slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će na bazi samoopredjeljenja biti izgrađena i slobodna Hrvatska* (Goldstein, 2008: 392). Komunistička je partija Jugoslavije na čekanje stavila uvođenje socijalističke ideologije kako bi vodila otpor naroda Jugoslavije protiv fašističkih okupatora.

ustaničkih jedinica nalazio se Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije osnovan 27. lipnja 1941. godine u Beogradu te je svaka od jugoslavenskih zemalja trebala osnovati vlastiti glavni štab. Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske (NOV I POH) osnovan je 19. listopada 1941. godine na Kordunu (Jelić, 1982: 77).

Vojne su formacije bolje naoružanje stjecale otimanjem od neprijatelja, većinom u zauzimanjima manjih garnizona ili gerilskim prepadima (Goldstein, 2003: 288). Krajem 1942. godine Tito je osnovao Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) koje je bilo opće političko predstavništvo sudionika antifašističke borbe na oslobođenom jugoslavenskom prostoru, da bi se kasnije transformiralo u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo buduće Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (HE, 2012). Spomenuta je godina ključna i zato što je tada izravnim Titovim dekretom omogućeno aktivno sudjelovanje žena u vojnim jedinicama, čime se mijenja odnos Partije prema ženama unutar Narodnooslobodilačke borbe. Žene s margina borbe dolaze na prvu liniju fronta te se na njih uskoro počinje gledati kao na vrijedan kadar, što će za posljedicu imati i njihovo uključivanje u politički život na oslobođenom teritoriju. Nadalje, utemeljenje AVNOJ-a potaknulo je stvaranje zemaljskih antifašističkih vijeća. Tako je u lipnju 1943. godine stvoreno Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) kao najviše političko tijelo i rukovodstvo NOB-a u Hrvatskoj (Goldstein, 2008).

Slabljenjem Njemačke i kapitulacijom Italije tijekom druge polovice 1943. godine, Narodnooslobodilačka borba sve više jača te dobiva državotvorni karakter. Također, povlačenjem talijanske vojske iz priobalja partizanske jedinice dolaze do veće količine vojne opreme. S poboljšanjem naoružanja i većim brojem boraca pristiglih s okupiranih područja, partizani se sve češće upuštaju u izravne oružane sukobe s ustaškim vlastima poput onih kod Ludbrega i Gline (Skupnjak & Mrkoci, 2013). U drugoj polovici 1944. godine započinje završna etapa Narodnooslobodilačke borbe kada su se na hrvatskom prostoru odvile značajnije bitke na Dunavu (tzv. Batinska bitka), istočno od Tovarnika (tzv. Srijemska fronta), na virovitičkom mostobranu na Dravi te bitke za Korčulu i Knin kojom je oslobođena Dalmacija (Skupnjak & Mrkoci, 2013). Također, Partija je istovremeno nastojala očuvati vodeći položaj te iz borbe za poslijeratnu vlast istisnuti druge političke aktere, pri čemu je osnovni zadatak bio zadržavanje kontinuiteta međunarodnog postojanja jugoslavenske države uz djelomično mijenjanje unutarnjeg ustroja (HE, 2012). Drugim riječima, borba je imala građanski, oslobodilački i revolucionarni karakter. Konačno, do polovice svibnja 1945. godine partizanska je armija oslobodila cijelo jugoslavensko područje.

U Narodnooslobodilačkoj borbi sudjelovao je razmjerno velik dio jugoslavenskog stanovništva, i to u različitim vidovima borbe, a zajednički se nazivaju partizanima. Pod geslom bratstva i jedinstva komunisti su u antifašističkoj borbi okupljali pripadnike različitih naroda i različitih društvenih slojeva (HE, 2012). Graovac (1974: 37-38) navodi da su većinu narodnooslobodilačke vojske činili seljaci s osnovnim obrazovanjem jer je radništvo u predratnoj Jugoslaviji bilo malobrojno te kako je KPJ unatoč tome zadržala svoj izvorni radnički karakter. Isti autor navodi i kako je tek pedeset posto svih sudionika NOB-a bilo dijelom narodnooslobodilačke vojske (Graovac, 1974: 37), što znači da je čak polovica svih sudionika doprinosila antifašističkoj borbi u pozadini, a ne nužno na frontu. U toj su se borbi podalje od bojišta posebice istaknule žene svojim pozadinskim radom. Također, budući da na početku rata tipična ratna fronta još nije uspostavljena, žene su dobile vlastito mjesto u pokretu otpora i gerilskim borbenim jedinicama (Pantelić, 2013). Naime, socijalizam je kao egalitaran sustav proklamirao jednakopravnost i negirao postojanje razlika (Dijanić, 2015: 118), a kako su se partizani od početka predstavljali kao integralni dio nove države, žene su odmah dobile priliku sudjelovati u oblikovanju revolucionarne vlasti (Pantelić, 2013).

Prema procjenama oko sto tisuća žena bilo je dijelom partizanskih borbenih jedinica do kraja Drugog svjetskog rata, točnije njihov se postotak u jedinicama kretao između pet i deset posto (Wiesinger, 2009), dok ih je zajedno sa ženama u pozadini u Drugom svjetskom ratu na strani partizana sudjelovalo oko dva milijuna (Dijanić, 2015: 79). Sudjelovanje žena u NOB-u partijski su historiografi tumačili kao njihovu borbu protiv klasnog neprijatelja, a koja je bila izravna posljedica ispravnog rada Partije (Dijanić, 2015: 79), dok su očekivanja njih samih uglavnom bila povezana s ratnim naporima za oslobođenje i revolucionarnim promjenama u društvu (Pantelić, 2013: 243). Međutim, ženski ciljevi i očekivanja iz današnje perspektive ipak nisu dosljedni (Pantelić, 2013).

Zanimljivo je spomenuti i da žene inicijalno nisu zamišljene kao dio partizanskih vojnih jedinica, već su se trebale posvetiti ilegalnom radu, ali se s prvim sukobima nametnula potreba za sanitetskom službom, stoga su žene ušle u partizanske jedinice kao bolničarke (Wiesinger, 2009) te kasnije kao borkinje, što je pak izazvalo negodovanje dijela članova jedinica. I dok su bolničarke i njegovateljice prevladavale u vojnim jedinicama, borkinje su bile vrlo rijetke, što se mijenja već 1942. godine kada je Titovom odlukom ženama omogućeno sudjelovanje u borbenim jedinicama „s puškom u ruci“ (Wiesinger, 2009) kako bi se u praksi demonstrirala jednakost socijalističkih muškaraca i žena. Ta je odluka brojnim ženama omogućila da dožive iskustvo izravne borbe, pa čak i da se istaknu u borbenim

akcijama. Navedena je odluka o dopuštanju ženskog sudjelovanja u borbenim akcijama naišla na žestoke kritike čiji je glavni razlog bilo stereotipno povezivanje ratovanja i oružja s muškarcima, nikako ženama (Wiesinger, 2009). Poznatiji je primjer osnivanje Prve ženske ličke partizanske čete u Trnavcu, a koja se smatra prvom ženskom vojnom formacijom u svijetu (Stojić, 1987: 17). Naime, u kolovozu 1942. godine u Trnovcu je osnovana prva ženska četa od sedamdeset partizanki, a kasnije su osnivane još četiri takve čete. U jesen iste godine Glavni štab NOV-a Hrvatske naređuje priključivanje tih ženskih četa u partizansku jedinicu koja će kasnije postati Šesta proleterska brigada. Vodstvo jedinice žestoko se protivilo priključivanju žena. Glavni je razlog bilo nepovjerenje u izdržljivost i sposobnost žena da budu dobri borci (Wiesinger, 2009). Premda je njihovo sudjelovanje u borbi isprva dočekano sa skepsom, činjenica je da je tijekom NOB-a zbog zasluga u borbi u časnički čin unaprijeđeno oko dvije tisuće žena u jugoslavenskoj narodnooslobodilačkoj vojsci (Pantelić, 2013: 240).

S druge strane, Pantelić (2013: 240) napominje da tijekom rata žene nisu mogle napredovati do višeg zapovjedništva ili političkog položaja u vojsci te da u najvišim redovima Politbiroa nije ni bilo žena. Red narodnog heroja do kraja rata primile su devedeset i tri žene, a nemali broj partizanki odlikovan je ordenima i medaljama za hrabrost, za zasluge u razvijanju bratstva i jedinstva, ordenima i medaljama zasluga za narod i drugim odlikovanjima (Kovačević, 1972: 25). Međutim, među nacionalnim herojima bilo je samo sedam posto žena, a činile su otprilike trinaest posto svih partizana (Pantelić, 2013: 240). Mnoge su žene nagradu za svoj doprinos primile posthumno jer je četvrtina od sto tisuća žena u partizanskim borbenim jedinicama poginula u borbi, a četrdeset tisuća ih je ranjeno (Kovačević, 1972: 25).

Jedna od najpoznatijih partizanki bila je Nada Dimić. Nada se istaknula u partijskom političkom radu unutar raznih organizacija, zbog čega je postala meta ustaškim vlastima koje su je i uhitile u Karlovcu, odakle je prebačena u logor u Staroj Gradiški u kojem je i umrla. Odlukom predsjednika FNRJ Josipa Broza Tita, 7. srpnja 1951. godine proglašena je narodnim herojem. Na sličan je način umrla i Rajka Baković. Ona je zajedno sa svojom sestrom Zdenkom vodila trafikku koja je predstavljala glavni punkt za vezu svih partijskih ilegalaca. Njezin revolucionarni rad nije prošao nezapaženo, pa je Rajka zajedno sa sestrom uhićena i mučena od čega je kasnije i preminula. Narodnim herojem SFRJ proglašena je posthumno 24. srpnja 1953. godine. Suprotno Nadi i Rajki, Kata Dumbović nije ulovljena, već je poginula u neuspješnoj akciji oslobađanja političkih zatvorenika iz logora u Kerestincu među kojima je bio i njezin muž Mato Dumbović. Budući da se Kata ranije istaknula svojim

revolucionarnim radom u štrajkovima i na organizaciji Pete zemaljske konferencije KPJ, 20. prosinca 1951. godine proglašena je narodnim herojem SFRJ. I Ljubica Gerovac poginula je u vojnoj akciji u rodnim Jezeranama. Ranije se izdvojila političkom aktivnošću u mnogobrojnim partijskim ograncima i sudjelovanjem u borbenim akcijama u Lici, a nekoliko je puta i uhićivana. Za narodnog heroja proglašena je 27. studenog 1953. godine. Anka Butorac istaknula se tijekom radničkih štrajkova i u borbi. Nekoliko je puta uhićivana te je čak završila u koncentracijskom logoru *Danica* odakle ju je, zajedno s ostalim komunistima, izbavila Partija. Sloboda joj nije bila dugog vijeka jer je već nekoliko dana kasnije ranjena u zasjedi i uhićena. Anka Butorac umire u zatvoru u Kostajnici, a za narodnog je heroja proglašena 14. prosinca 1949. godine.

3. 1 SOCIJALISTIČKI REALIZAM

Svoju politiku prema umjetnosti i kulturi, a posebice književnosti, Komunistička je partija temeljila na zaključcima Međunarodne konferencije revolucionarnih i proleterskih pisaca održane u ukrajinskom gradu Harkovu 1930. godine (tzv. Harkovska škola) koja je umjetnike htjela pretvoriti u pokorne poklonike socijalističke ideologije. Na konferenciji je osuđena dekadentna zapadna literatura, a sloboda stvaralaštva proglašena je buržoaskom manipulativnom kategorijom (Šarić, 2010: 395). Nadalje, Prvi kongres sovjetskih pisaca održan u Moskvi iz 1934. godine postavio je temeljne postavke socijalističkog realizma koje su zatim izravno prenesene u Titovu Jugoslaviju. Vodeći sudionici moskovskog kongresa, poput Nikolaja Buharina i Maksima Gorkog, odredili su ideološki okvir socijalističkog realizma koji je ubrzo prerastao u integralan dio novog partijskog viđenja sovjetske kulturno-umjetničke politike. S druge strane, međunarodna je ljevica moskovski kongres doživjela kao poziv na okupljanje revolucionarnih pisaca na široj razini od one proklamirane na harkovskom kongresu. Moskovski je kongres na poetskom planu nametnuo model realističke proze, poglavito romana kao reprezentativnog oblika idealnog umjetničkog izražavanja (Visković, 2012).

Budući da je jugoslavensko partijsko vodstvo bespogovorno slijedilo sovjetski model u društvenom i političkom uređenju, očekivano su nekritički preslikali i sovjetski kulturno-umjetnički model. Tako se centralizam državnog uređenja i kontrola na svim poljima društvenog života preselila i u kulturno-umjetničku sferu (Šarić, 2010: 393). Krajem 1946. godine na partijski je poticaj održan Prvi kongres književnika Jugoslavije, gdje je

socijalistički realizam proglašen zadanim kulturno-umjetničkim pravcem. Kulturni i društveni život u cijelosti su postali podređeni marksističkom učenju i sorealizmu. Vrijedno i poželjno bilo je djelovanje u smjeru partijske politike i ideologije socijalizma i realizma, nasljeđa Narodnooslobodilačke borbe. Drugim riječima, književnost i umjetnost trebale su služiti višim, političkim ciljevima. Svi su modernistički pravci i građanske struje odbačeni, a socijalistički realizam ponuđen je kao alternativa koja je uskoro prerasla u kulturnu dogmu (Kolanović, 2012: 173). No, kako će se kasnije pokazati, zadani pravac sorealizma ipak nije bio tako uspješan niti toliko duboko ukorijenjen koliko se to željelo i tomu težilo od strane partijske vlasti. Kako je zapadna umjetnost ocijenjena kao buržoaska, trebalo ju je iskorijeniti pod svaku cijenu. Za doktrinu socijalističkog realizma najvažnija je bila reprodukcija društvene stvarnosti u duhu partijske i marksističke ideologije, dok je književno-umjetničko stvaralaštvo, koje nije zadovoljavalo nametnute kriterije, nailazilo na žestok udar političke kritike (Šarić, 2010). Književna su djela morala biti realistička po formi, a socijalistička po sadržaju (Pintar, 2016: 30), jednostavnije ih možemo opisati kao spoj ideologije i realizma. Književnost sorealizma smatrala se jedinim mogućim putem i odrazom stvarnosti (Milanja, 1996: 36). Književna djela koja su pisana poštujući načela i principe sorealističke estetike imala su unaprijed osiguran ugled i uvažavanje u društvu (Milanja, 1996).

Temeljna karakteristika socijalističkog realizma izrazita je ideološka obojenost; književnost je u potpunosti podređena partijskoj politici. Književnost je trebala biti funkcionalna, propagandno-prosvjetiteljska i odgojna, u službi i pod strogim nadzorom Partije, dok se istovremeno od književnika očekivalo da se angažiraju na ideološko-političkom planu (Šarić, 2010: 396). Književne je teme određivala Partija, a pri izvršenju ideoloških zadataka estetika je bila zanemarena. Književnik više nije izražavao vlastito mišljenje, već stav Partije i kolektiva (Pintar, 2016). Partija je nastojala iskoristiti kulturu za svoje ideološke i političke ciljeve, propisujući sadržaj i formu te ograničavajući dostupnost zapadne kulture (Šarić, 2010). Takvoj je ideološki obojenoj književnosti bila primjerena struktura realizma, socijalnog, borbenog i tendencijskog, stoga ne začuđuje dosljedni antilarpurlartizam, odnosno zatiranje slobode poetskog eksperimentiranja (Milanja, 1996: 33). Umjetnička su djela trebala biti u duhu propisanog socijalističkog realizma. Drugim riječima, prema tom je predlošku kultura morala biti realistična po formi, s korektnom ideološkom bazom, prema sovjetskom modelu. Zanimljivo je primijetiti da se dozvoljavalo da djela budu nacionalna po formi, ali samo ako su po sadržaju bila socijalistička (Šarić, 2010: 394). Nemeč (2000: 277) piše da je nova doktrina prevodila ideološki diskurs u jezik umjetnosti naglašenim slavljenjem

revolucije, idealiziranim prikazom socijalističke zbilje, populariziranjem političkih ideja te ispravnim tumačenjem klasne borbe. Umjetnost i kultura zamišljene su kao puko oruđe partijske ideologije i propagandne mašinerije, praktične i razumljive prosječnom čitatelju, stoga su umjetnici i književnici, prema sovjetskom modelu, nazivani inženjerima ljudskih duša (Šarić, 2010) iako su najveću ulogu u propagiranju novog kulturno-umjetničkog pravca zapravo imali teoretičari i kritičari koji su definirali osnovne zadaće socijalističkog realizma (Pintar, 2016: 30). Nadalje, Czerwiński (2017: 141) piše da se u socrealističkoj literaturi naizgled afirmira marksizam-lenjinizam, a zapravo staljinizam koji se predstavlja kao jedina filozofska doktrina koja je u stanju pravilno opisati svijet. Tako se književno djelo svodi na društvenu funkciju kojoj je krajnji cilj izgradnja novog društvenog poretka, oblikovanje zbilje, izražavanje revolucionarnih potreba širokih masa i izgradnja novog socijalističkog čovjeka. Usprkos naglašavanoj negaciji starog feudalnog poretka, koji je ocijenjen buržoaskim, i modernizaciji, socijalistički realizam veliča patrijarhalni model spoznaje, epsku tradiciju, iracionalnost, folklor te veliča borbenost i herojstvo (Czerwiński, 2017: 142). Socijalistički je realizam pobjeda politike nad umjetnošću, što je za posljedicu imalo kontrolu književnosti koju je nametala Partija, a provodile državne institucije (Czerwiński, 2017).

Socrealistički su autori pokušavali stvoriti formu koja bi istovremeno mogla odgovarati ideološko-propagandnoj zadaći, ali i biti bliska narodu i širiti partijsku politiku i ideologiju među masom. Roman se prometnuo u najzahvalniji žanr jer je mogao ispuniti navedene kriterije (Pintar, 2016: 34). Romani socrealizma pisani su po naredbi i pod pritiskom vlasti, a od čitatelja se ne zahtijeva traženje posebnog koda za dekodiranje, što u konačnici vodi estetskom užitku, već pripisivanje unaprijed definiranih značenja i postojećeg koda (Czerwiński, 2017: 148). Roman je istican kao književna vrsta koja, zahvaljujući svojoj opsežnosti, strukturi, mogućnosti progovaranja o poželjnim temama (npr. revolucija, Narodnooslobodilačka borba, poslijeratna obnova, borba protiv neprijatelja poretka, prikaz novog socijalističkog čovjeka), najuspješnije može predočiti partijsku politiku i socijalističku zbilju (Jakelić, 2014). Spomenimo da su hrvatske socrealističke romane često pisali amaterski književnici, što je poprilično utjecalo i na samu estetsku kvalitetu djela. Također, književnici koji su stvarali u duhu socijalističkog realizma nisu imali ni velik izbor tema za pisanje, a ograničavala su ih i mnogobrojna pravila (Nemec, 2000). Upravo su ta mnogobrojna pravila u kombinaciji s nedostatkom revolucionarnih tema uzrokovali da čak ni dobro obrazovani partijski književnici nisu znali kako točno treba izgledati književno djelo istinskog socijalističkog realizma (Šarić, 2010).

Karakteristike socrealističkih romana uključuju izrazito nasilnički i militaristički oblikovan diskurs koji obiluje agresivnošću, odlučnošću, prisilom i zabranom, zatim tipičnost koja potiskuje posebnost, kolektivizam nasuprot individualizmu te prikaz blistave budućnosti socijalističkog društva. Nametnuti oblici potiskuju raznolikost, kolektivizam potiskuje individualnost (Czerwiński, 2017: 140). Tako iz književnosti nestaju autorski doživljaji svijeta, protagonisti prestaju biti stvarni ljudi i zamjenjuje ih arhetip heroja, pri čemu se ističe njihova borbenost i samožrtvovanje u ime kolektiva (Czerwiński, 2017). Dakle, volja pojedinca nadilazi kolektivnu volju koja je veća od pojedinaca, njihovih života i potreba. Što se prikaza blistave socijalističke budućnosti tiče, svako je socrealističko djelo trebalo završiti na sretno, pa čak i onda kada je glavni lik nesretno stradao. Naime, ako je socrealističko djelo i bilo tragično, onda je to bila tzv. optimistična tragedija. Kraj je možda bio tragičan za sami lik, ali je sveopći cilj na kraju postignut (Pintar, 2016: 9). Junak je žrtvovao svoj život za viši cilj. Socrealističke romane karakteriziraju i politički mitovi poput onih o socijalističkom kolektivu, zajedničkoj sudbini i ocu (Milanja, 1996) kojeg utjelovljuje Tito, izbjegavanje subjektivnih viđenja, osobnih preokupacija, tragičnih osjećaja (Nemec, 2000: 278) i sličnih individualnih doživljaja, dok se istovremeno nameću mnogobrojne opreke, kao što su utilitarizam – nihilizam, optimizam – pesimizam, realizam – formalizam te angažiranost – bezidejnost (Czerwiński, 2017). Također, sve je moralo biti prenaplašeno dobro ili prenaplašeno loše – socijalizam je pozitivan, a kapitalizam negativan, partizani su prikazani kao heroji, a fašisti kao krvožedne zvijeri (Czerwiński, 2017: 144). Partizane se prikazuje kao miroljubive, ali neustrašive borce koji se tek pod pritiskom bujajućeg fašizma spremaju na otpor, ali su istovremeno slabo pripremljeni za oružani otpor jer njihovoj naravi ne priliči ratovanje. Neprijatelji se nazivaju porobljivačima, a izdajnici njihovim psima (Czerwiński, 2017: 145). Borba među zaraćenim stranama prikazuje se kao neravnopravan sukob između Davida i Golijata. Upravo je zato čest lajtmotiv analiziranih naratora prizor u kojemu se partizani zatječu u obruču koji, unatoč oskudicama u prehrani i oružju te umoru, moraju probiti (Czerwiński, 2017: 146). Fašisti i domaći izdajnici dobivaju najrazličitije negativne odlike koje imaju tendenciju gomilanja te se njihovo istinsko zlo zamjećuje čak i na fizičkom izgledu (Czerwiński, 2017: 146). Narativnu organizaciju socrealističkog romana najčešće čine muški likovi u središtu radnje, tipizirane situacije, prikazi iznimne hrabrosti, idealiziran diskurs, stilizacija narativnog prostora, postojanost i požrtvovnost, samostalnost u donošenju odluka te prekaljenost u ratnim pothvatima (Zima, 2001: 98). Likovi su najčešće oblikovani prema ustaljenoj shemi (hrabar, mudar, postojan, odan cilju i kolektivu) bez individualnih osobina, a ako je riječ o grupi likova njihovi su međusobni odnosi podređeni tipičnoj grupnoj

dinamici (podjela uloga unutar grupe, tipične karakteristike) i stilizirani (Zima, 2001: 105). Partizanske čete u romanima imaju funkciju kolektivnog pozitivnog junaka; uvijek djeluju kao kolektiv jer je sve (pa čak i oni sami) podređeno zajedničkom, višem cilju oslobađanja zemlje od okupatora (Pintar, 2016: 42). Individualan junak najčešće je shematiziran. Junaci socrealističkih romana najčešće su mladi muškarci koje odlikuje požrtvovnost, hrabrost, borbenost, inteligencija i beskrajna odanost Partiji (Pintar, 2016: 39). Oni su uzorni revolucionari, marljivi radnici, neustrašivi vojnici, idealni komunisti koji nadilaze sve nedaće na svom putu do zacrtanog cilja (Pintar, 2016: 40). Najčešće su idealistički prikazani, a s druge strane nalaze se antagonisti, fašisti i izdajice koji su negativno, čak demonski opisani (Pintar, 2016). Kao što je već spomenuto, socrealistički su romani oblikovani prema unaprijed zadanom modelu, stoga su se ovakvi osnovni motivi ponavljali u bezbrojnim verzijama, u mnogim djelima. Upravo zbog toga Clark (1981: 39) ističe da socrealistički roman nije bio roman u pravom smislu te riječi jer u njemu nije bilo dovoljno individualne originalnosti, nije postojala mogućnost kompleksnijeg pogleda na svijet, nije bilo ni parodije, ironije i sl. S druge strane, Milanja (1996: 35) kao negativne aspekte socrealističke književnosti navodi osobno sudioništvo koje je, prema njemu, spriječilo objektivniji i distanciraniji kut gledanja, nedostatak kritičnosti te idealistički i naivni projekt sveukupnosti koji se zapravo sveden na obično zamjenjivanje revolucije.

Zanimljivo je spomenuti da je socrealizam svojatao i neka djela koja nisu pisana poštujući željeni model, ali su zbog određenih karakteristika odgovarala marksističkoj ideologiji, pri čemu se sadržaj tih djela prilagođavao kako bi odgovarao nametnutoj estetici i ideologiji. Tako se često tumačila tradicionalna književnost koja nije bila povezana s revolucijom (npr. seljaci u Šenoinoj *Seljačkoj buni*) (Pintar, 2016). U Jugoslaviji se socijalistički realizam, suprotno od Sovjetskog Saveza, nije uspio razviti u pravi književni smjer, stoga nije značajnije zahvatio ni romane (Pintar, 2016: 36). Nemeč (2000: 284) ističe da je u hrvatskoj književnoj produkciji tematski prostor bio jako uzak, stoga je najčešća tema bila Narodnooslobodilačka borba, dok nema puno primjera proizvodnog romana koji je, primjerice, u Sovjetskom Savezu bio vrlo popularan.

U poslijeratnoj je Jugoslaviji Komunistička partija kontrolirala i poticala sve društvene procese pomoću tijela državne vlasti, izvršno-političkog tijela Politbira i razgranatog partijskog aparata (Šarić, 2010: 387). Politburo, poznat i kao Politički biro, kao najviše izvršno-političko tijelo Centralnog komiteta imao je stvarnu političku kontrolu i moć u državi te je odlučivao o svim dijelovima društvenog i političkog života u Jugoslaviji, njegov je

djelokrug rada i ovlasti uključivao kulturu i gospodarstvo, obrazovanje i znanost (Šarić, 2010). Politbiro je, kao najviše partijsko tijelo, određivao u kojem će se smjeru kretati razvoj nove države, prepuštajući realizaciju drugim državnim tijelima. Ovakvo ustrojstvo i količina ovlasti koje je Politbiro imao dovelo je do poistovjećivanja državne i partijske vlasti koje postaju sinonimi, zatim je omogućavalo jedinstvo akcije, naglašenu disciplinu, koncentraciju sredstava i kadrova na državno važnim pitanjima i neprestanu provjeru realizacije (Šarić, 2010: 388).

Druga je Jugoslavija u jednom svom aspektu bila totalitarne naravi, stoga je nastojala steći kontrolu nad javnim, ali i privatnim životom svojih građana. Prirodno, kultura je polje gdje se te dvije sfere ljudskog života najočitije isprepliću. Dakle, nakon 1945. godine umjetnost i kultura trebale su poslužiti za propagandu službene partijske politike ideologije (Šarić, 2010). Partija se vodila tezom da neprijatelj nikad ne spava, a kulturu je vidjela kao mjesto potencijalnog štetnog djelovanja neprijatelja (Pintar, 2016: 20). Dakle, propaganda i agitacija međusobno su se uvjetovale (Jakelić, 2014: 8). Partijska ideologizacija nije samo podrazumijevala izdavanje naloga, već je koristila medije, s naglaskom na umjetnost i kulturu, kako bi politički i ideološki indoktrinirala građane, što je u konačnici rezultiralo potiranjem slobodnog, originalnog umjetničkog izraza.

Za oblikovanje i provedbu kulturno-umjetničke politike brinulo se posebno propagandno-agitacijsko tijelo, Agitprop (Pintar, 2016). Agitprop, punog naziva Odjeljenje za agitaciju i propagandu, formiran je tijekom Drugog svjetskog rata, a zadaća mu je bila usmjeravati i kontrolirati jugoslavensko intelektualno stvaralaštvo prema naputcima Centralnog komiteta. Agitprop je produkt nezadovoljstva vodstva Partije ideološkim stanjem među građanstvom koje je trebalo u što kraćem periodu i što učinkovitije uputiti u marksističku i partijsku ideologiju (Šarić, 2010). U direktivi Centralnog komiteta KPJ upućenoj centralnim i pokrajinskim komitetima navodi se: „(...) danas agitacija i propaganda ima ogroman značaj za obezbeđenje provođenja partijske linije u život i u rukama naših partijskih i propagandnih ustanova mora da se – posredno ili neposredno – koncentriše čitav narodni, politički, kulturni, prosvetni pa i naučni život (...)“². Drugim riječima, kulturno-umjetničko uzdizanje svekolikog građanstva bio je središnji aspekt partijske kulturno-umjetničke politike poslijeratnog razdoblja, čiji je cilj bio (pre)odgoj budućih građana. Kultura je smatrana širokom osnovom

² Hrvatski državni arhiv, Zagreb, CK SKH, Agitprop, *O reorganizaciji agitacije i propagande*, 1945. Citat se može pronaći i u različitim znanstvenim djelima, poput *Djelovanja Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu u NRH, 1945.–1952.* Tatjane Šarić (str. 389).

za zadovoljavanje osnovnih kulturnih potreba građana (Kolanović, 2011). Kultura je morala biti narodna, partijska, realistična i napredna (Pintar, 2016: 22). Na čelu Agitpropa bio je Milovan Đilas, član Politbiroa CK KPJ i jedan od najbližih Titovih suradnika. Osim Agitpropa CK KPJ, Agitpropi su bili osnovani i u pojedinačnim jugoslavenskim republikama, pa je tako u Hrvatskoj formiran Agitprop CK KPH koji je od Agitpropa CK KPJ dobivao naputke za rad i smjernice (Pintar, 2016), a u njemu su djelovali partijski ljudi od povjerenja. Strukturu Agitpropa činile su agitacijsko-propagandne komisije. Tako su u Agitprop-komisiji CK KPH djelovali sektori za štampu i agitaciju, pedagoški, kulturni, teorijsko-predavački i organizacijsko-tehnički sektor. Zadaća voditelja sektora za agitaciju i štampu bilo je praćenje republičkog tiska uspoređujući ga s centralnim partijskim tiskom kako bi se uvjerio da republički tisak prati partijsku politiku. Voditelj je odlučivao i kakvi će se članci tiskati, o čemu će progovarati te o kadrovskim promjenama u redakcijama (Šarić, 2010). Zadaća voditelja kulturnog sektora bila je davanje inicijative za razvoj i organizaciju cjelovitog kulturnog života (kina, kazališta, priredbe), izdavanje različitih časopisa i odlučivanje o tome koja će se djela prikazati ili objaviti (Šarić, 2010: 391). Voditelj kulturno-umjetničke komisije Agitpropa CK KPH bio je Marin Franičević. Također, kulturno-umjetničku komisiju činilo je nekoliko sektora: muzički, likovni, književni, sektor za kazalište i film, sektor za kulturno-prosvjetna društva te sektor narodnog prosvjećivanja. Na čelu je književnog sektora 1945. godine bio Vjekoslav Kaleb. Književni je sektor bio zadužen za praćenje rada i kontrolu nad Društvom književnika Hrvatske i književnim priredbama, pratio je kulturne rubrike u svim časopisima, a kontrolirao je i beletristiku (Šarić, 2010: 391). Tijekom 1945. godine KPH je preko Agitpropa kontrolirala i koordinirala veliku većinu kulturno-umjetničkog stvaralaštva – izdavaštvo, novine, radio, kazalište, kino i prevođenje, pri čemu se Agitprop KPH redovito konzultirao s Agitpropom CK KPJ i tražio odobrenje za rad (Šarić, 2010: 392). Međutim, krajem 1950. godine rad Agitpropa reorganiziran je i stvorene su nove organizacijske forme te osnovni oblik rada postaju komisije koje su djelovale kao neprofesionalna tijela u skladu s postepenom decentralizacijom i demokratizacijom u državi (Šarić, 2010: 393). Komisije Agitpropa postavljale su teoretske temelje kulturno-umjetničkog masovnog rada, u konačnici ih realizirajući (Šarić, 2010: 394). Ta su odjeljenja Agitpropa kontrolirala, planirala i usmjeravala cjelokupnu kulturno-umjetničku scenu i izdavačku djelatnost u Hrvatskoj (Šarić, 2010). U izdavaštvu i književnosti ništa se nije događalo bez odobrenja ovog dijela snažnog partijskog aparata. Umjetnička i kulturna sloboda bila je ograničena, a književnici i umjetnici trebali su stvarati u maniri socrealističkog realizma kao poželjnog i jedinog dozvoljenog

pravca (Šarić, 2010). Međutim, sukobom sa SSSR-om model socrealizma polako gubi utjecaj i prijašnju snagu, pa postepeno dolazi do stanovite liberalizacije u umjetnosti i kulturi.

3. 2 SUKOB NA KNJIŽEVNOJ LJEVICI

Diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića uvedena 1929. nakon atentata na Stjepana Radića stvorila je specifičnu situaciju, posebice za propagandni i idejni rad (Lasić, 1970). Zabranjen je lijevi tisak, a izravna politička i idejna borba s režimom postala je nemoguća, stoga književnost postaje novo sredstvo za borbu protiv režima i diktature. Dakle, književnost je morala obavljati i ono što nije njena dužnost, ona je bila jedina koja je to mogla raditi (Lasić, 1970). Tu kontradikciju socijalna literatura nije vidjela, nego je sebe smatrala sintezom narodne revolucije i umjetnosti, a ne književnošću koja to više nije jer se odrekla svoje biti u korist revolucije (Lasić, 1970: 35). Krajem 1920-ih godina pojavljuju se organizirani pokušaji povezivanja lijevih europskih pisaca po uzoru na sovjetsku proletersku književnost. Godine 1927. u Moskvi je održana Prva međunarodna konferencija revolucionarnih pisaca, a uskoro se u ostalim europskim zemljama osnivaju nacionalne organizacije revolucionarnih pisaca po uzoru na RAPP, odnosno Rusku asocijaciju proleterskih pisaca. Tako rastućim utjecajem novih organiziranih nastojanja avangardna poezija prestaje dominirati lijevom književnošću, a naglašava se uloga društveno-kritičke proze (Visković, 2012). KPJ je svoju politiku prema umjetnosti i kulturi temeljila na zaključcima Međunarodne konferencije proleterskih i revolucionarnih pisaca održane 1930. godine u ukrajinskom gradu Harkovu (tzv. Harkovska škola) koja je pisce i druge umjetnike htjela pretvoriti u širitelje marksističke ideologije (Šarić, 2010). Na konferenciji je osuđena dekadentna zapadna književnost, a slobodno stvaralaštvo prikazano je kao buržoaska manipulativna kategorija (Šarić, 2010: 395). Događaji u Sovjetskom Savezu utječu i na jugoslavenske komuniste te cjelokupnu lijevu intelektualnu frontu (Visković, 2012). Intelektualci koji su se zalagali za socrealističku književnost povezivanje revolucije i umjetnosti smatrali su mogućim, dok su umjetnost vidjeli kao prijestup. Književnost je trebala izraziti revolucionarno kretanje stvarnosti jer je njezin smisao bila borba (Lasić, 1970: 65). Međutim, uskoro dolazi do umjetničkog razilaženja među lijevo orijentiranim autorima. Naime, jedan se dio književnika zalagao za odanost Partiji u umjetnosti, a drugi se zalagao za slobodno stvaranje (Pintar, 2016). Još jedan važan faktor pojave socijalne literature buduću je žestoki protivnik takve književnosti, Miroslav Krleža. Naime, Krleža i Cesarec, poglavito iz agresivno-borbene faze *Plamena* te prodorno-analitičke

faze *Književne republike*, za nove su književnike s lijeve književne fronte bili uzor kako se boriti s desnicom te obraniti izrabljivan i potlačen narod (Lasić, 1970: 34). Socijalna se književnost oslanja na temelje koje su oni postavili. Sukob će početi kada će se socijalna književnost pokušati toliko suziti da od nje u konačnici gotovo ništa ne bi ostalo (Lasić, 1970: 34). Naime, nakon 1945. godine doktrina socrealizma zagovara se kao jedini mogući i ispravni put u književnosti i umjetnosti. Komunistička je partija željela da književnost što realističnije prikazuje socijalističku stvarnost i da se pisci angažiraju na idejno-političkom planu (Pintar, 2016: 23) te se uvođenjem socijalističkog realizma sukob samo pojačava. Taj je spor lijevo orijentiranih intelektualaca uskoro postao poznat pod nazivom Sukob na književnoj ljevici, a na planu umjetničkog stvaralaštva obilježen je okupljanjem lijevo orijentiranih književnika oko dviju literarnih estetika, socijalne literature i tada aktualnog nadrealizma, među kojima se uskoro pojavljuje rivalstvo (Visković, 2012). Sukob neizbježno postaje i sukob između nadarenih književnika i megalomanskih mediokriteta koji sebe smatraju prorocima revolucije (Lasić, 1970: 35). Taj je model socijalističke kulture bio poželjan, težilo mu se te se nastojao nametnuti kao jedini izbor, dok su se građanske vrijednosti zatirale, a kritizirala književna i umjetnička djela te ideološki protivnici koji nisu odgovarali nametnutom ideološkom pravcu (Šarić, 2010: 394). Također, intelektualci su bili vodeći interpretatori politike Partije, a često i vodeći kreatori književno-umjetničke podvojenosti koja je dovela do diobe između napredne, primjerne književnosti i popularne, zapadnjačke, tzv. šund književnosti (Jakelić, 2014: 15). Vodeći intelektualci u kulturnoj politici SFRJ važni su kao ključni posrednici između partijske politike i poželjnih ideoloških vrijednosti (Kolanović, 2011: 53). Osim popularne književnosti, na udaru kritike našla su se i nadrealistička, ekspresionistička i modernistička djela te dijalektalna književnost (Šarić, 2010).

Sva su djela koja su trebala biti tiskana prolazila kroz kontrolu i provjeru Agitpropa. Tito je isticao važnost progresivnog pisanja te tvrdio da onima koji ga se pridržavaju „nitko neće zamjeriti ako ta djela ne budu obrađena umjetnički onako kako bi trebalo“; to je bio diktat upućen jugoslavenskim književnicima (Šarić, 2010: 394). Komunistička je partija imala kontrolu nad tiskom i medijima te je uvedeno i nekoliko zakona – *Naredba o zabrani ustaške i fašističke literature*, *Zakon o štampi* te *Zakon o izdavanju i raspačavanju omladinske i dječje književnosti i štampe*, čijim se donošenjem željelo ograničiti rad izdavačima. Iz knjižara su se izbacivala djela za koja se držalo da kleveću Sovjetski Savez, krivotvore povijesnu stvarnost, djela koja šire fašizam, šovinizam, praznovjerje, pornografiju, velikosrpski i velikohrvatski

komunizam, mržnju i kriminal (Šarić, 2010). Od presudne je važnosti, nasuprot umjetničkoj poetici stajao odobravajući stav nekog pisca prema Partiji i njegova spremnost da u toj maniri razvija svoje književno stvaralaštvo (Šarić, 2010: 396). Dakle, angažirana književnost i socijalistički svjetonazor bili su suprotstavljeni slobodi književno-umjetničkog izražavanja. Biti unutra značilo je raditi za našu stvar, biti u kolektivu, biti u povijesti, dok je biti izvana značilo biti u posebnosti, u pojedincu, što se izjednačavalo s neprijateljstvom (Milanja, 1996: 35). Da je prvi pol sve više i isključivo selio u sferu ideologije i politike, a drugi u sferu književnosti, ne dokazuje smo kasniji društveno-politički razvoj, nego i sama književna djela s tematikom Narodnooslobodilačke borbe koja su nastala nakon 1945. godine (Milanja, 1996: 35). Te su tekovine precizno odredile zadaće pisaca (Šarić, 2010: 396), a potvrđene su na već spomenutom prvom Kongresu književnika Jugoslavije u Beogradu, održanom u studenom 1946. godine. Kulturna je politika u potpunosti zanemarila podizanje razine kulturnih potreba te tako izravno utjecala na neobrazovanost i kulturnu neosjetljivost građanstva (Jakelić, 2014: 10). Sloboda, originalnost i dio umjetničke tradicije suzbijani su. Međutim, hrvatski su pisci vrlo teško prihvaćali napatke Partije, pa ih se na pravilno djelovanje nastojalo potaknuti različitim nagradama, kartama za snabdijevanje i drugim privilegijama (Šarić, 2010). Kulturno-umjetnički odsjek Agitpropa pomno je pratio rad pisaca, no od početka nisu bili zadovoljni njihovim radom. Naime, književnici koji su se na određeni način kompromitirali svojim djelovanjem u doba NDH, bili su kažnjeni i u određenom vremenskom periodu nisu smjeli objavljivati djela. Neki su književnici, za koje je ustanovljeno da su ustaše ili se smatralo da su surađivali s neprijateljem, dobili trajnu zabranu književnog rada ili vrlo duge kazne. Književnicima je glavna zadaća bila oblikovanje svijesti građana prema pravilnoj partijskoj liniji (Šarić, 2010: 397). S druge strane, dio se književnika stao na komunističku stranu, što su dokazali sudjelovanjem u Narodnooslobodilačkoj borbi, dok je druga skupina književnika za vrijeme rata bila pasivna, ali nisu surađivali s ustašama. Sud časti Društva književnika Hrvatske objavio je popis sumnjivih književnika i dostavio ih Agitpropu te svim redakcijama časopisa (Šarić, 2010: 399). Također, veliku je ulogu u nadzoru tiska imala i Komisija za pregled knjiga NRH koja je odlučivala o tome koje se knjige mogu dobiti odobrenje za tiskanje, a koje ne mogu te se određivalo prema sadržaju djela ili prema samom piscu. Osim toga, izdavačka su se poduzeća morala konzultirati s Komisijom prije tiskanja neke knjige, dok su Agitpropu morala slati detaljna izvješća o djelima (Šarić, 2010: 412).

Odnos struktura državne vlasti i količina (ne)slobode koja je iskazivana jasan je pokazatelj državnog stava prema književnosti (Šarić, 2010: 400). KPH bila je nezadovoljna relativnom

pasivnošću pisaca i njihovom nedovoljnom angažiranošću u javnom životu (Šarić, 2010). Kod određenog je broja pisaca postojao stanovit otpor prema socrealizmu, što je bilo najočitiije u djelima Miroslava Krleže (Šarić, 2010). Agitprop unatoč trudu i sveobuhvatnoj kontroli ipak nije uspio održavati disciplinu u književnom radu, pa je tako početkom 1946. godine ustanovljeno da vrlo malo pisaca iz Društva književnika Hrvatske surađuje te da su neaktivni (Šarić, 2010). U dokumentima onoga vremena često se spominje oprečnost između napredne, partijske s jedne i dekadentne zapadnjačke književnosti s druge strane. Ta će se dva izraza često susretati u tekstovima književnih kritičara i postat će dio službene frazeologije socrealističkog književnog pravca (Šarić, 2010: 403). Nadalje, nakon razlaza Tita i Staljina sovjetske su se kulturne metode još neko vrijeme slijedile, ali su se postepeno počele smatrati dogmatskim, šovinističkim i birokratskim, a uslijedila je i sve naglašenija kritika sovjetskog kulturnog modela (Šarić, 2010: 408). Socrealizam od razlaza sa Staljinom počinje ubrzano gubiti na važnosti, stoga se kanoni socrealizma nastoje dokinuti kao prepreka umjetničkoj i duhovnoj slobodi stvaralaštva (Šarić, 2010: 408). Doduše, još je na Petom kongresu KPJ 1948. godine socrealizam još jednom legaliziran, što je pratilo liniju dokazivanja pravovjernosti jugoslavenskog puta u odnosu na Sovjetski Savez koji je tada, usprkos usvojenoj *Rezoluciji*, još uvijek bio neprikosnoven uzor (Šarić, 2010: 408). Iako je sukob sa Sovjetskim Savezom označio konačni raskid s poetikom socrealizma i stigmatiziranje svega sovjetskog, kultura još uvijek nije izgubila stanoviti politički angažman (Jakelić, 2014). No već se 1949. godine na Drugom zagrebačkom kongresu književnika postavke socrealizma nastoje oboriti (Šarić, 2010: 408). Premda je uskoro sovjetski kulturno-umjetnički model odbačen, KPJ je i dalje uvjetovala književno-umjetnički način rada. Partiji je bilo iznimno važno kontrolirati medije i izdavačke kuće jer se preko njih najlakše oblikovalo viđenje i stavovi građana (Šarić, 2010). Partija je i dalje inzistirala na društvenom predznaku kulture, odgojnosti i partijnosti (Mataga, 1987: 119).

Sve u svemu, socijalistički realizam u hrvatskoj književnosti nije ostavio značajniji utisak. S obzirom na burne događaje koji su naglo izmijenili pravila te ograničen raspon tema, skromna književna produkcija i recepcija kod čitatelja ne iznenađuju (Kolanović, 2011: 54–55). Međutim, napuštanje socijalističkog realizma nije značilo i odricanje od modela totalitarne organizacije umjetničkog svijeta (Kolanović, 2012: 267). Rješenje nedoumice oko utilitarizma i partijske umjetnosti bit će oblikovano na Trećem kongresu književnika Jugoslavije 1952. godine Krležinim govorom u kojem nesumnjivo podržava Tita i odlučno osuđuje sovjetsku politiku (Nemec, 2000). Krležin je govor kulminacija svega ranije napisanog u predgovoru

Podravske motivima (1938), časopisu *Pečat i Dijalektičkom antibarbarusu* (1939). Naime, u eseju *Književnost danas* (1945) pružena je ruka pomirenja partijskoj politici nakon izolacije uzrokovane Sukobom na književnoj ljevici (Jakelić, 2014: 37). Iako Krleža ne odbacuje socijalni, lijevi i tendenciozni predznak književnosti i pisanje o neposrednoj stvarnosti, smatra da pisanje ne smije biti lišeno estetskog i umjetničkog (Jakelić, 2014: 37). Krleža se i dalje zalaže za angažiranu književnost, ali kao poseban vid lijevo orijentirane književnosti koja mora biti autonomna u svom umjetničkom stvaranju (Pintar, 2016: 34). Druga je Jugoslavija zadržala političko uređenje, a Agitprop je nastavio nadzirati kulturni život u zemlji. Doduše, u narednom će se razdoblju popuštati stega u gotovo svim područjima umjetnosti i kulture (Jakelić, 2014). 1950-e godine predstavljaju period polaganog napuštanja socijalističkog realizma, otvaranja prema svijetu i destaljinizacije.

4. ŽENE U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI

U Narodnooslobodilačkoj su borbi mnogobrojne žene aktivno sudjelovale, bilo u pozadini, bilo u vojnim jedinicama, i ostavile svoj trag. Potvrdu o tome možemo pronaći i u analiziranim dokumentima, svjedočanstvima, govorima, člancima i privatnoj korespondenciji. Odabrani povijesni izvori pružaju uvid u taktike mobilizacije, odlike, zadaće i položaj žena te razinu ravnopravnosti ženskih i muških aktera NOB-a, što dokazuje da žene NOB-a nisu bile samo rubni sudionici povijesti.

Mobilizacija partizanskih boraca i stručnog osoblja, među kojima i žena, ubrzana je kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije. Naime, partijsko je vodstvo već na samom početku Drugog svjetskog rata i neminovnošću njegova širenja na jugoslavenska područja uočilo potencijal ženskog kadra. Tako Tito u referatu sa Savjetovanja rukovodećeg aktiva KPJ iz 9. lipnja 1939. godine navodi da KPJ mora *što hitnije podići i izgraditi, klasnom neprijatelju nepoznate kadrove, a naročito žena. (...) Ako je većina drugova do sada podcjenjivala važnost uvlačenja žena u Komunističku partiju, sada moraju postati svjesni činjenice da je danas stvaranje ženskih partijskih kadrova naš najvažniji organizacioni zadatak* (Broz Tito, 1978: 34). Tito potiče ubrzano stvaranje ženskih kadrova na koje neprijatelj ne računa, čime bi KPJ dobila efekt iznenađenja, a možda i prevagu u borbi. Povijesne tragove o mobilizaciji žena NOB-a, osim u izvorima čiji je autor KPJ, možemo pronaći i u ustaškim izvorima. U ulomku izvještaja generala Lukića iz listopada 1941. godine stoji: *(...) Pobunjenici se služe ženama i djecom u cilju obavještavanja i održavanja veze* (Šoljan-Bakrić, 1974: 45). Također,

za obje je strane mobilizacija žena imala propagandni potencijal. To je za komuniste predstavljalo implementaciju socijalističkog načela jednakosti. Prema tom bi načelu žene i muškarci dobivali jednake prilike za sudjelovanje u Narodnooslobodilačkoj borbi, čime je KPJ demonstrirala da će, dođu li na vlast, sve ljude tretirati jednako i smatrati ih ravnopravnima, što je idejno trebalo privući široke mase ljudi pokretu otpora. Ustaše su pak činjenicu da žene aktivno sudjeluju u NOB-u predstavile kao dokaz o nastranosti pokreta i samih žena. Naime, ustaške su vlasti partizanke pokušavale neprikriveno moralno diskreditirati, pri čemu posebno naglašavaju njihov upitan seksualni moral, pa se prikazuje da su trudne ili da traže „slobodnu ljubav“ (Sklevicky, 1996: 40). Ljudima je bilo nemoguće zamisliti neki drugi motiv za pridruživanje žena partizanima, kada ostaju same i nenadzirane u pothvatu kraj muškaraca (Sklevicky, 1996: 40). Nadalje, Tito važnost pridruživanja žena Partiji apostrofira i u *Izveštaju o organizacionom pitanju* na 5. konferenciji KPJ iz 2. kolovoza 1940., gdje piše da se *s obzirom na današnju političku situaciju, sve veću reakciju i ratnu opasnost, pred nas u još oštrijem obliku postavlja zadaća uvlačenja žena u Partiju i na rukovodeća mjesta* (Broz Tito, 1978: 44), čime zapravo ponovno potvrđuje da Partija na žene računa kao na sredstvo borbe protiv neprijatelja, odnosno instrumentalizaciju žena. Opaska o uvlačenju žena na rukovodeća mjesta nikada nije u potpunosti zaživjela čak ni nakon rata te se zanemariv postotak žena doista i nalazio na takvim pozicijama moći, stoga se vjerojatno radilo o pokušaju usmjeravanja tradicionalnijeg dijela partijskog članstva prema jednakom tretmanu ženskih i muških sudionika borbe. Važnu ulogu u privlačenju žena u NOB imale su i partijske organizacije poput AFŽ-a i njihov organizirani rad među ženama. Također, žene su Partiji i NOB-u pristupale potaknute izlaganjima svojih sumještanki i poznanica, odnosno vrbovanjem, pa tako Generalni sekretar CK KPJ u pismu iz 1. siječnja 1941. godine piše da bi trebalo organizirati *posebne ženske sekcije u okviru OF, koje bi vršile opšte agit-prop. zadatke među ženama...* (Broz Tito, 1978: 59), čime bi ova taktika mobilizacije žena dobila svoju organizacijsku strukturu. O djelovanju takvih ženskih sekcija svjedoči aktivistica Ljubica Crkvenčić iz Varaždina prisjećajući se kako je *imala zadatak okupljanja žena, tumačenja pokreta* (Dretar, 2019: 78). Revolucionarne su se ideje zbog komponente bliskosti i povjerenja najlakše i najučinkovitije širile među poznanicima.

Žene su Narodnooslobodilačkoj borbi pristupale i iz različitih osobnih razloga, pri čemu je značajan čimbenik bila obitelj. Razmjerno velik broj žena priključio se NOB-u pod utjecajem obitelji te kako bi tijekom neizvjesnih vremena bile uz svoje najmilije, pa se tako Vilma Vahtarić iz okolice Ludbrega prisjeća se da je *mного žena u selu pomagalo partizane (...)*

Svima su muževi ili dečki bili partizani (Dretar, 2019: 76) te rezonira: *Moj otac je bio u partizanima, moj dečko Franc, pa kako onda ne bih i ja bila za njih?* (Dretar, 2019: 77). Muž Ljubice Crkvenčić već se prije opredijelio za antifašistički pokret, stoga je i ona prihvatila njegovu ideju (Dretar, 2019: 77). Iako možda nisu osobno sudjelovale u borbama, žene svakako nisu bile nezainteresirane za događaje u kojima su sudjelovali njihovi voljeni. Tako Marija Novak u pismu iz siječnja 1943. godine tumači da su se njihovi *muževi, sinovi i braća borili protiv okupatora u redovima narodnooslobodilačke vojske*, a njihova je dužnost bila *da im osigurano toplu odjeću i obuću za zimu, kao i hranu* (Šoljan-Bakarić, 1974: 232). Ako već nisu mogle utjecati na pogibeljne situacije u kojima su se oni redovito nalazili, osiguravanje obroka bilo je ipak nešto nad čim su mogle imati kontrolu. Također, takvi su im zadaci omogućavali da bar nakratko stupe u kontakt sa svojim muževima, očevima i braćom. Spomenimo i da su se neke od žena zajedno sa svojim obiteljima bojale fašističkih okupatora, što ih je potaknulo da se pridruže partizanima, a jedna od njih bila je i buduća partizanka s Hvara Marija Pipek koja se prisjeća da *je došao taj nesretan rat i kada su nam javili da će doći Talijani na otok, odlučili smo otići u partizane* (STav!, 2014).

Kako se broj članica NOB-a neprestano povećavao, pojavila se potreba za osnivanjem posebne ženske partijske organizacije koja bi pokretala i koordinirala različite ženske revolucionarne aktivnosti. Antifašistički front žena osnovan je 6. prosinca 1942. godine na Prvoj zemaljskoj konferenciji žena u Bosanskom Petrovcu, a glavni mu je cilj bio pružiti sustav podrške Narodnooslobodilačkoj borbi mobilizacijom ženskog rada (Pantelić, 2013: 241). Mnoge su važne službe za gerilsku armiju, kao što su opskrba hranom i odjećom, briga o djeci ili poljoprivredni radovi, osigurane radom AFŽ-a. Međutim, činjenica je da su žene, usprkos partijskim nastojanjima da ih pridobi i personaliziranoj organizacijskoj strukturi, bile slabo zastupljene u članstvu Partije i njezinu vodstvu, što je u konačnici u određenoj mjeri limitiralo sudjelovanje žena u Narodnooslobodilačkoj borbi (Pantelić, 2013: 244). Konačno, završetkom rata žene su demobilizirane i vraćene u svoje „prirodne“ uloge, što dokazuje da se na žene u vojnim jedinicama na duge staze ipak nije računalo.

S druge strane, iz već spomenutog referata sa Savjetovanja rukovodećeg aktiva KPJ vidljivo je da je socijalizam na ženu gledao kao na potencijalnu radnu snagu (Dijanić, 2015). Aktivistice i partizanke uključene su u revolucionarna zbivanja kako bi se zemlja što brže oslobodila od okupatora. Štoviše, u referatu se kritizira podcjenjivanje uvlačenja žena u Partiju, ali isključivo u kontekstu stvaranja klasnom neprijatelju nepoznatih kadrova. Dakle, partijske čelnice žene ne zanimaju kao društvena skupina, već samo kao sredstvo borbe protiv

klasnog neprijatelja, a potvrdu partijske politike možemo pronaći i u govoru istaknute članice KPJ Anke Berus s 1. konferencije AFŽ-a Hrvatske u ljeto 1943. godine, u kojem ona priznaje da je *narodna vlast (...) morala da u svoje redove uvede i žene jer su to tražile potrebe i interesi borbe* (Šoljan-Bakarić, 1974: 288). Žene su bile pričuvna revolucionarna skupina koja se upotrebljavala prema potrebi kada njihovi muški kolege nisu bili na raspolaganju Partiji. Drugim riječima, uključenost žena u revolucionarnu borbu nije bilo samo komunističko načelo, već i dokazana ratna potreba (Batinić, 2015: 123).

Drugi svjetski rat ubrzo je postao platforma za demonstriranje ženske partijske vrijednosti pozadinskim pomaganjem i aktivnim sudjelovanjem u ratnim sukobima. Sudjelovanje u ratnim sukobima žene je stavilo u nesvakidašnju poziciju, a njihov se angažman i doprinos više nije mjerio tradicionalnim mjerilima ženskosti, već vrijednosnim sustavom partizanskog pokreta. Opisima njihova angažmana nastojalo se pokazati da partizanke zaista zaslužuju mjesto u svijetu koji se do tada smatrao isključivo muškim, a koji su najčešće uključivali prikaze žena kao hrabrih, borbenih i požrtvovanih kako bi se dokazalo da nisu slučajno zalutale u borbu. Tako se ženski angažman u različitim povijesnim izvorima opisuje karakterističnim partizanskim narativom, pri čemu se ističe hrabrost i borbenost žena. Partizanka Savka Balač, komesar čete u 1. udarnoj brigadi, 35. divizije, u svom se govoru na Trećoj okružnoj konferenciji AFŽ-a za Liku prisjetila hrabrih partizanki iz svoje čete. Milka Đukić toliko se isticala u borbi da je bila jedan od jurišnika, što je pozicija rezervirana samo za najhrabrije borce, dok je Milka Grahovac ranjena u pokušaju spašavanja drugog borca. Savka je istaknula da obje partizanke nisu razmišljale o vlastitoj dobrobiti i teroru koji su trpjele, već su na prvo mjesto stavljale svoju čet, kolektiv, te su posjedovale iznimnu mentalnu snagu. Na sličnom je tragu i pismo Centralnog komiteta KPJ Centralnom komitetu KPH iz rujna 1942. godine kojim se partizanka Lepa Perović šalje na partijski rad u Hrvatsku, a u kojem saznajemo da je Lepa *bila dva puta hapšena i oba se puta odlično držala pred klasnim neprijateljem usprkos strahovitog mučenja i terećenja. Zaključuje se da drugarica Lepa može biti upotrijebljena za rukovodeći partijski rad kako na oslobođenoj tako i na neoslobođenoj teritoriji* (Šoljan-Bakarić, 1974: 132). Pritom se Lepoj dodjeljuju tipični socijalistički epiteti, pa ju se opisuje kao iznimno hrabru i prkosnu. Žene koje su se nalazile na, do tada, tipično muškim pozicijama morale su preuzeti i pojedine tipično muške osobine kako bi preživjele situaciju u kojoj su se našle. Zanimljivo je primijetiti i opasku da se Lepu stavi na rukovodeće partijsko mjesto, čime se vjerojatno želi nagraditi njezin doprinos borbi. Nadalje, partizanka Sava Kovač iz Like prisjeća se kako je *gazila vodu do vrata, noćivala pod*

podom sobe, u kojoj su bili ustaše (Šoljan-Bakarić, 1955: 16). Dok Soka Hajdinović iz Lapca govori o svojoj poznanici Duki Karan koja je domišljato otkinula bravu, oslobodila se te izvela još tri aktivistice iz zatvora, Vilma Vahtarić prisjeća se kako su partizani jednom prilikom u njihovu kuću *ubacili letke, a nije prošlo ni sat vremena već su ih ustaše došle tražiti, no na vrijeme i vrlo lukavo smo ih sakrili* (Dretar, 2019: 76). Također, omladinka Milka Relja pokazala je neustrašivost i snalažljivost prilikom raznošenja letaka po Ninu kada je *ubacila nekoliko letaka u samu ustašku kuhinju* (Diklić, 2003: 472). Osim što su situacije u kojima su se navedene žene nalazile bile veoma pogibeljne, one su u njima pokazale iznimnu hrabrost, požrtvovnost i predanost.

Žene NOB-a obavljale su širok spektar aktivnosti kako bi pomogle partizanskim vojnim jedinicama. Njihove su zadaće tijekom Narodnooslobodilačke borbe najčešće uključivale brigu o ranjenicima i siročadi, opskrbljivanje partizanskih jedinica te prenošenje materijala i poruka. Potonje se odnosi na kurirsku službu. Naime, žene su prenosile propagandni materijal, oružje, streljivo, zdravstvene potrepštine i sl. Mica Radojković i žene iz Brinja neprestano su *obavještavale o kretanju neprijatelja i nosile letke u ustaške garnizone i proturivale ih na najopasnija mjesta* (Šoljan-Bakarić, 1955: 15). Kurirska je služba uz špijunažu bila jedan od najtežih i najopasnijih zadataka što su ga žene mogle obavljati podalje od bojišta.³ Žene su u NOB-u ipak najčešće obavljale bolničke poslove.⁴ Spomenimo i da su kao bolničarke žene svakodnevno bile izložene zaraznim bolestima, kao što su pjegavi i trbušni tifus, što znači da su svjesno riskirale vlastite živote iako se nisu nalazile izravno na borbenim linijama.⁵ Međutim, briga o ranjenicima nije bila jedini zadatak bolničarki. Naime, bolničarke ne njeguju samo ranjenike, nego ih i pred neprijateljskom prijetnjom prenose u iscrpljujućim i opasnim akcijama na sigurne lokacije na oslobođenom području (Sklevicky,

³ Kakvu su sudbinu doživjele žene koje su uhvaćene u ovom opasnom zadatku, možemo pročitati u oglasu Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost od 4. studenog 1944. godine: *Vješane su slijedeće osobe: (...) 7. ELZA STRAŽIMANEC, rođena 1919. u Bos. Brodu, što je vršila nabavu zdravstvenog tvoriva, oružja, obuće i odjeće za partizane, raspačavala komunističko tvorivo, te što je prenosila eksplozivno tvorivo za rušenje pruga i mostova* (Šoljan-Bakarić, 1955: 11). Eliza je uhićena i pogubljena u okolici Samobora jer je uhvaćena s revolucionarnim materijalom. Vilma Vahtarić također se sjetila svoje stradale prijateljice Roze Šantavec koja je prenosila vijesti bratu u partizanima, a koja je obješena zajedno sa članovima svoje obitelji u Martijancu (Dretar, 2019: 79).

⁴ Na Prvoj Okružnoj konferenciji AFŽ-a za Liku održanoj u Šalamuniću 9. rujna 1942. godine zaključuje se kako *veliki dio žena rade kao bolničarke u našim bolnicama* (Šoljan-Bakarić, 1974: 133).

⁵ Marija Pipek kao članica Desete hercegovačke brigade jedva je preboljela tifus, čega se nerado prisjeća: *Poslije bitke na Neretvi sam oboljela od tifusa. Bila sam pri štabu brigade i nisam više mogla hodati pa su me ostavili kod neke bake u selu u Bosni. Smjestili su me u štalu. (...) Baka je u strahu od četnika i švaba pobjegla u šumu i ja sam 15 dana bolovala sama (...) Bila sam više mrtva nego živa. (...) Počela sam se oporavljati, a kako – ne znam. (...) Tu mi je u blizini bio štab brigade i otišla sam do njih, sretna što sam ih našla* (STav!, 2014).

1996: 42).⁶ Kako je to izgledalo opisuje Milka Kosovac iz Vodoteča: *One su po noći kroz šume i brda, kozjim stazama, bose i slabo obučene, po cičoj zimi satima nosile ranjenike. Sjećam se — u proljeće 1943., kada sam dolazila k njima — sve su imale plava ramena od nosila, a mnoge su od napora i oboljele* (Šoljan-Bakarić, 1955: 34). Također, žene su se brinule i o opskrbi gerilske armije, o čemu postoje brojni zapisi, a jedan od njih je izvještaj Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju Centralnom komitetu KPH o radu organizacije AFŽ iz listopada 1942. godine u kojem možemo pročitati da su *u Makarskom kotaru žene služile za karavanu u prenošenju hrane partizanima; formirale bi se kolone od 60-70 žena koje su prteći na leđima nosile na Biokovo partizanima hranu, robu, municiju i ostalo* (Šoljan-Bakarić, 1974: 149). Isprva su žene i ženske partijske organizacije poput AFŽ-a same prepoznale potrebe gerilske armije te samoinicijativno organizirale potrebne aktivnosti kako bi pomogle borcima.⁷ Žene su preuzimale pranje, krpanje, kuhanje i druge zadaće koje su oduvijek radile za svoje obitelji kako bi pomogle partizanima, odnosno pružale im osnovne zalihe na frontu, čime su osigurale gotovo cjelokupno snabdijevanje partizanskih gerilskih jedinica (Sklevicky, 1996: 42). Također, neimenovana se aktivistica u članku u partijskom listu *Žene u borbi prisjeća da zadaci nas žena onda nisu bili veliki. Trebalo je borcima odnijeti hranu, spremiti nešto odjeće, otići kao kurir u susjedno mjesto, previti ranjenika* (Šoljan-Bakarić, 1974: 226). Na samom početku rata na jugoslavenskom prostoru takva je aktivnost bila dobrodošla u početnim fazama gerilske armije jer su žene partizanske borce snabdijevale hranom, odjećom i odredbama dok se partijski ogranci još nisu konsolidirali i pokrenuli. S vremenom je KPJ uvidjela potencijal ženskog pozadinskog rada, pa je Odbor AFŽ-a u rujnu 1942. godine iz mjesnog vodstva KPH *dobio zadatak da sašije oko 120 pari veša* (Šoljan-Bakarić, 1974: 129). Partija je u konačnici prepoznala potencijal ženskog rada za opremanje vojnih jedinica, pristupila njegovom sustavnom organiziranju te je u službu stavila tradicionalne ženske odgovornosti i vještine na raspolaganje gerilskoj armiji (Batinić, 2015: 77). Bez pozadinskog potpornog sustava u najvećoj mjeri sastavljenog od žena, partizanska bi se gerilska armija zasigurno puno teže obranila od ustaških nasrtaja.

Međutim, nisu sve zadaće žena za vrijeme NOB-a pretpostavljale tradicionalno ženske poslove. Prisutnost žena u ratnim sukobima, samim time i NOB-u, nije neuobičajena, nego

⁶ Navedeno potvrđuje citat iz govora Ive Frola na 3. kotarskoj konferenciji AFŽ-a održanoj 8. listopada 1944. godine: *Žene su odvozile naše ranjene drugove u bolnicu* (Šoljan-Bakarić, 1974: 529).

⁷ Pismo ilegalnog Mjesnog odbora AFŽ za Sušak Inicijativnom odboru AFŽ za Hrvatsko primorje o radu AFŽ-a iz studenog 1942. godine otkriva da su *akcije koje je naš AFŽ proveo bile: najšira pomoć u novcu i materijalu, pletenje, šivanje, krpanje, pranje, kupovanje svih potrepština za naše partizane, predenje, predavanje i skupljanje punti za robu (...)* Osim toga stalni nam je posao vršenje propagande (Šoljan-Bakarić, 1974: 160).

normalna i razmjerno česta pojava. Stanovit broj žena izravno je sudjelovao u borbenim akcijama, što je vidljivo iz govora na već spomenutoj Prvoj Okružnoj konferenciji AFŽ-a za Liku u Šalamuniću: *Naše drugarice se bore u borbenim grupama i ostalim vojnim jedinicama. Svakim danom rastu ženske čete* (Šoljan-Bakarić, 1974: 133). Konstantan porast broja članica ženskih četa sugerira i kontinuiran porast zanimanja žena za samu Narodnooslobodilačku borbu. Međutim, iako su se žene u sve većem broju zanimale za odlazak u brigade i partizanske čete, ogroman dio njih nije bio spreman za sudjelovanje u borbenim akcijama. Ljubica Crkvenčić, partizanka iz Varaždina, po dolasku u brigadu nije znala rukovati oružjem, pa je *najprije išla u obrazovnu čet* (Dretar, 2019: 78) kako bi se osposobila za ratovanje kao i većina budućih partizanki.⁸ Jednom kad su postale redovni članovi partizanske čete, mnoge su žene pokazivale iznimnu nesebičnost i hrabrost. Tako Jeka Čanković, borac II. brigade 35. divizije, govori da je *Anka Vrane izvukla ranjenog druga s neprijateljskog položaja. Drugarica Milka bacila je bombe među neprijatelje i spasila dva ranjena druga* (Šoljan-Bakarić, 1955: 16). Štoviše, partizanke poput Božice Radošević bile su toliko predane svojim vojnim zadaćama da su se ponekad znale i oglušiti na naredbe o premještanju. Naime, *Božica nije htjela ići na rad u kuhinju, iako je četiri puta ranjena, nego se i dalje s puškom borila* (Šoljan-Bakarić, 1955: 16). Partizanke su voljele isticati vlastitu hrabrost te su cijenile svoje vojne podvige više nego rad na tradicionalnim ženskim poslovima. Budući da su bile žene s novim zadaćama, nerijetko su se i same partizanke osjećale nesigurno u svojoj novoj ulozi. Književnica i ratna dopisnica 28. slavonske divizije Anđelka Martić svoja je sjećanja opisala u zbirci pripovjedaka *Vuk na Voćinskoj cesti*, gdje navodi nekoliko situacija u kojima je svojim neiskustvom ugrozila komandanta te se osjećala inferiornom u odnosu na njega: *Ne skidajući dalekozor s očiju komandant mirno motri što se pred njim zbiva. Zasigurno vidi mnogo toga što je važno za noćasnju borbu, dok su preda mnom tek nizovi bijelih kuća, krošnje starih voćaka i dim koji lagano nestaje u nebeskoj modrini* (Martić, 1980: 81). Slično se osjećala i Ruža Badovinec, partizanka iz Kuzminca, tijekom svog prvog borbenog iskustva. Njezinu su čet *žestoko gađali minobacačima. Bojala sam se i samo da nisam nosom zarovala zemlju, a Milivoj Dobrić, komesar čete, obilazio je*

⁸ Kako je izgledala obuka žena možemo pročitati u zapisima Đure Radovanca: *Odmah poslije ustajanja bila je obavezna fiskultura, zatim umivanje i doručak. Prije podne izvodilo se strojno pravilo, a poslije podne nastava gađanja, naoružanja te politički i kulturno-prosvjetni rad. Za izvođenje nastave raspolagalo se jednom puškom, pištoljem i manevarskom bombom, tako da su se omladinke upoznale s glavnim karakteristikama svakoga ovog oružja. Iz nastave gađanja, kojoj je dat poseban prioritet s obzirom na njenu važnost, četa je upoznata s najosnovnijim elementima iz teorije gađanja kao što su nišanje i okidanje* (Stojić, 1987: 20). Spomenuti se zapis može pronaći i u Zborniku 10. Historijskog arhiva u Karlovcu, str. 532 – 536.

borce i hodao uspravan, lijep, mlad, neustrašiv, s rukama na šmajseru koji mu je visio oko vrata (Dretar, 2019: 79).

Međutim, iako su prevladavale u partizanskim vojnim redovima, bolničarke i borkinje nisu bile jedine uloge u kojima su se žene mogle nalaziti u partizanskim jedinicama. Žene su bile zaposlene i u mnogim drugim kapacitetima, pa su neke služile kao politički komesari, radile u agitacijskim i propagandnim odjelima, druge su se nalazile na administrativnim i komunikacijskim pozicijama kao tajnice, tipkačice te radio, telefonski ili telegrafski operateri (Batinić, 2015: 125).

Zanimljivi su i izvori o ženama koje su postale kurirke. Naime, žene su zbog svoje ranije spomenute neupadljivosti bile idealne kurirke. Neopaženo su mogle prelaziti kontrolne točke, prenositi streljivo i oružje, informacije o kretanju i obavještavati o planovima ustaških vlasti: *Po mnogim mjestima žene vrše kurirske dužnosti, obavještajnu službu, pa čak i straže na upadnim mjestima, gdje mogu biti lako zapaženi partizani kao i izviđanja za vrijeme prolaska kroz pojedina mjesta naših partizanskih jedinica* (Šoljan-Bakarić, 1974: 150), a spominje se i novi zadatak – izviđanje. Ljubica Crkvenčić prisjeća se da je ona *kao žena mogla mnogo više toga obaviti jer se na muškarce više pazilo zbog vojne obaveze* (Dretar, 2019: 77).

Ratni put partizanki nije nužno bio pravocrtan. Znalo se događati da žene obavljaju različite funkcije, ovisno o trenutnim potrebama na terenu. Žene su se lakše mogle zateći u ratnim akcijama na početku rata kada su partizanske jedinice još imale manji broj boraca. No kako je rat odmicao, a partizanske čete brojčano rasle, započelo je prebacivanje žena iz brigada jer su bile *nužno potrebne za rad*.⁹ Tome svjedoči i niz pojedinačnih sudbina. Primjerice, Ljubica Crkvenčić započela je svoje sudjelovanje u NOB-u kao borac, da bi kasnije bila prebačena na funkciju kuharice, na „prirodniju“ poziciju. Ruža Badovinec htjela je doprinijeti NOB-u s puškom na bojištu, ali ju liječnik čete odgovara smatrajući da će njezina pomoć biti potrebija kod bolesnika i ranjenika. Ružina je želja u konačnici zanemarena te joj je dodijeljena funkcija koju izvorno nije željela. Pantelić (2013: 243) piše da su žene u okviru Narodnooslobodilačke vojske činile društveni objekt, nisu imale osobnu inicijativu te da su njihovu ulogu definirali politički i vojni vođe – muškarci. Ruža se kasnije samokritički osvrnula na tu situaciju govoreći kako je bila tvrdoglava, što je postupak tipičan za socijalizam. Također, brojne su žene obavljale nekoliko zadataka istovremeno, a najčešće su

⁹ O prebacivanju žena iz brigada možemo pročitati u pismu Okružnog odbora AFŽ Karlovac Inicijativnom odboru AFŽ Hrvatske iz veljače 1943. godine: (...) 7. *Povući iz brigada sve one drugarice koje su nam nužno potrebne za rad* (Šoljan-Bakarić, 1974: 236).

istovremeno bile i borci i brinule za ranjenike, što je ponovno ovisilo o trenutnim potrebama na terenu.

Iako su ratnom stradanju, patnji, smrti i oskudici svi ljudi bili jednako izloženi (Sklevicky, 1996: 41), borba u partizanskim gerilskim jedinicama za mnoge je žene značila sigurnu smrt. Žene su bile nevješte u rukovanju oružjem, nepripremljene za dugotrajne borbe, a pratile su ih i oskudica u hrani i lijekovima¹⁰, različite bolesti kao posljedice nehigijene te preživljene ratne strahote (Dretar, 2019: 78).

Nadalje, žene su sudjelovale i u pozadinskim frontovima. Budući da su Partija i AFŽ prepoznali značaj pozadinskog fronta, nastojali su organizirati žene u tom smjeru. U ratnom razdoblju mnoge obitelji ostaju bez muških pripadnika, a samim time i radne snage, stoga su se žene morale znatno više angažirati, što je uključivalo i fizički najzahtjevnije poslove poput sječe drveća, gradnje cesta i obnavljanja uništenih kuća (Sklevicky, 1996: 42). *Mnoge su žene (...) pomogle kod izgradnje popaljenih sela, (...) neumorno rade, voze građu i crijep za izgradnju kućica* (Šoljan-Bakarić, 1974: 529). Žene su sudjelovale i u rušenju cesta te žetvi i berbi grožđa, posebice na posjedima osoba koje su se pridružile partizanima ili su završile u ustaškim koncentracijskim logorima. Mila Vučković govori da *ima mnogo slučajeva (...) da žene same pokrivaju krovove kuća* (Šoljan-Bakarić, 1955: 6). Tijekom Drugog svjetskog rata nije bilo posla koji žene nisu obavljale, a na nekima poput navedene žetve bile su nezamjenjive (Kovačević, 1972: 24). Žito se žnjelo čak i noću ispred neprijateljskih uporišta (Kovačević, 1972: 24) kako bi se izbjegla neprijateljska bombardiranja. Nadalje, iako su oduvijek postojale određene sumnje u ženske fizičke sposobnosti te su žene često prikazivane kao krhke i slabe, poljoprivrednim i radom na izgradnji žene su dokazale da, ako se pokaže potreba za tim, mogu preuzeti muške poslove. Nadalje, žene odlaskom muškaraca na bojište gube i zaštitnike, stoga su prisiljene same se obraniti.¹¹ Stvarani su i seoski te kotarski odbori žena čija je zadaća bila *organizacija žena za radove nužne i korisne partizanskim odredima* (Šoljan-Bakarić, 1974: 26), ali nije bilo *dovoljno skupiti samo priloge*, kako to zaključuje Čana Bogdanović, *nego treba da se obrade i polja*, a da bi se to *što uspješnije izvršilo, mi smo pristupili organiziranju radnih jedinica žena* (Šoljan-Bakarić, 1974: 357). Ženski su odbori

¹⁰ Refleksiju na oskudicu unutar partizanskih četa donosi Ljubica Crkvenčić: *Jelo se sve do čega se došlo. Bilo je i dana kada smo bili gladni i po četiri dana. Ako je bilo nešto hrane, to je bilo za stare ljude i djecu* (Dretar, 2019: 78).

¹¹ S čime su se žene suočavale bez zaštite svojih muževa i očeva možemo vidjeti u pismu Okružnog odbora AFŽ Karlovac Inicijativnom odboru AFŽ Hrvatske: (...) 3. *Suzbijati i boriti se svim sredstvima protiv krađe, pljačke i šverca* (Šoljan-Bakarić, 1974: 236). Baš kao i većinu pozadinskog rada, žene su same morale organizirati zaštitu protiv kriminala, što pak svjedoči o snazi volje i odlučnosti dijela žena.

bili organizirani na različitim razinama (seoska, lokalna, županijska) sa zadatkom da pomognu borcima, organiziraju treninge hitne pomoći te sudjeluju u političkom i osnovnom obrazovanju žena (Pantelić, 2013), iz čega se može zaključiti da ženski odbori nisu samo radili na dobrobit partizanskih jedinica i NOB-a, već su nastojali podići žensku svijest o svijetu koji ih okružuje te ih u konačnici otvoriti prema idejama novoga vremena. Ženama se sviđjelo što konačno i one mogu prisustvovati političkim sastancima, bile su *željne sastanaka, što im je bilo onemogućeno za vrijeme prošlih režima* (Šoljan-Bakarić, 1955: 3). Čak i ovako mali pomak predstavljao je veliku razliku u životima žena jer napokon dobivaju vlastiti glas u javnoj sferi života. Ranije spomenuta neimenovana aktivistica također govori i da su žene *svojim organiziranim radom u pozadini u mnogome pridonijele da su partizani mogli uspješno zadavati udarce okupatoru...* (Šoljan-Bakarić, 1974: 226). Batinić (2015: 122) piše da je Partija počela posvećivati ozbiljnu pažnju ženama jer su bile potrebne kako bi u pozadini zamijenile muškarce koji su povučeni na frontu. Rezultat te pažnje bilo je formiranje pozadinskog potpornog sustava najviše ovisnog o ženskom radu, snalažljivosti i vještini bez koje partizani ne bi mogli preživjeti, a kamoli pobijediti u ratu. Dakle, žene su obavljale veliku većinu pozadinskog rada, dok istovremeno možemo pronaći izvore (izvještaj organizacionog sekretara Oblasnog komiteta KPH za Istru, *Izvještaj o organizacionom pitanju*) iz istog razdoblja koji govore o sustavnom podcjenjivanju njihova doprinosa Narodnooslobodilačkoj borbi, čime se direktno krši socijalistička koncepcija o jednakosti i ravnopravnosti muškaraca i žena.

Jugoslavenski partizanski pokret zalagao se za poboljšanje ekonomskog, političkog i društvenog položaja žena, ali ravnopravnost spolova tijekom NOB-a nikada nije u potpunosti dosegnuta (Dretar, 2019: 72). Žene su se već u samim počecima svog djelovanja unutar Partije i NOB-a susretale s nepovjerenjem i sumnjom u njihove sposobnosti. Tako Tito u već spomenutom *Izvještaju o organizacionom pitanju* iz 1940. godine govori o položaju žena te proziva neke drugove koji *ženama ne posvećuju dovoljno pažnje* (Broz Tito, 1978: 44), da bi se kasnije i samokritički osvrnuo na mizogino ponašanje članova Partije: *(...) ali je potrebno da ovdje podvučemo to da sve što su drugarice do danas, na ženskom radu postigle uspjeha, bilo je uglavnom bez pomoći drugova, a često i uz smetnje od samih drugova* (Broz Tito, 1978: 44). Ako je sam sekretar Partije smatrao da treba adresirati takvo nepoštovanje članica, očito je da se KPJ borila s povećim problemom rodne diskriminacije. Žene su bile prisiljene organizirati rad bez pomoći partijske infrastrukture i organizacija te preuzeti potrebnu inicijativu: *sistemske rad među ženama je još uvijek zanemaren (...) drugovi ne posvećuju*

ozbiljno pažnje tome važnom radu, da taj rad prepuštaju samotoku ili inicijativi samih drugarica, drugaricama dapače odbijaju pomoć koja se od njih traži (Broz Tito, 1978: 46). Ženski se rad smatrao drugorazrednim pitanjem te je prevladavalo tradicionalno viđenje da javni posao i politika nisu za ženu, što je dio žena, nažalost, i sam prihvaćao. Na sličan način govori i Mila Vučković: (...) *još uvijek imade ljudi, koji sprečavaju ženama ulazak u Narodnu vlast, govoreći kako su one za te i takove dužnosti nepotrebne* (Šoljan-Bakarić, 1955: 6). Muškarci, ali i društvo općenito, teško su prihvaćali uključivanje žena u javni život, napose politiku. Ženi nije bilo mjesto u političkim organizacijama, a to se između ostalog, kao što se vidi i u ulomku, opravdavalo tezom da njihov rad nije bio potreban. Nazadnost, tradicionalnost i nepismenost žena, posebice onih seoskih, najčešće su navođeni razlozi za njihovo isključivanje. Međutim, KPJ je priznala kako je glavni razlog zapravo bilo opiranje muškaraca Partije (Batinić, 2015: 114). Primjerice, u izvještaju organizacionog sekretara Oblasnog komiteta KPH za Istru iz lipnja 1944. godine piše da se *još uvijek se opaža da žene ne učestvuju kao ravnopravni članovi NOO-a, nego vrše uglavnom tehničke poslove. (...) Glavni razlog tom sektašenju je u tome što kod naših mladih partijskih rukovodioca nisu razbijena zastarjela gledanja na ulogu žene u društvu, i što smatraju rad među ženama drugorazrednim pitanjem* (Šoljan-Bakarić, 1974: 472). Iako su se žene svojim radom i zalaganjem istakle na različitim pozadinskim zadacima, to uz partijske direktive i napomene ipak nije bilo dovoljno da ih muškarci počnu drugačije doživljavati. Ženama se unutar NOO-a dodjeljuju funkcije na kojima one ne dolaze do izražaja. Sklevicky (1996: 36) čak piše da se žene tretiraju kao marginalni članovi NOO-a te da sudjeluju u vlasti samo kako bi im se odalo priznanje za napore i trud tijekom Narodnooslobodilačke borbe. Batinić (2015: 114) navodi da se u nekim područjima od žena koje su postale dio NOO-a očekivalo da ne služe kao delegati, već da obavljaju tipično ženski posao – peru, čiste i kuhaju muškim članovima vijeća. Budući da je svakom članu odbora povjereno područje odgovornosti, sektor higijene, najčešće uljepšani naziv za čišćenje i pranje, čuvao se isključivo za delegatkinje (Batinić, 2015: 114), stoga nije čudno da organizacioni sekretar takvo ponašanje partijskih rukovodioca naziva sektašenjem. Nameće se pitanje zašto su obavljale poslove namijenjene služavkama ako su smatrane ravnopravnim članicama Partije? Sklevicky (1996: 41) pretpostavlja da se zapravo radi o dubokom i nedostatno reflektiranom sukobu dviju tradicija. U prvoj je tradiciji precizno odvojena „prirodna“ podjela rada prema kojoj je ženama mjesto u kući, a ne u NOO-ima, dok se druga tradicija socijalne revolucije temelji na dokidanju upravo takve podjele. Kao što se navodi u izvještaju Povjerenstva CK KPH za Slavoniju i Srijem iz kolovoza 1942. godine: *Naš slavonski seljak se teško privikava na to da se žene i djevojke uvlače u razne*

organizacije (Šoljan-Bakarić, 1974: 128). Od žena se i dalje očekivalo da ostaju kod kuće, skrbe o djeci i bespogovorno slušaju svoje muževe, u što se učlanjivanje u različite političke organizacije nikako nije uklapalo. Ženi jednostavno nije dolikovalo bavljenje javnim stvarima, a nerijetko su smatrane i mentalno nedoraslima za tako nešto. Također, žene koje se bave politikom i društveno angažiraju nisu žene koje ostaju kod kuće. Batinić (2015) primjećuje i da su na lokalnoj razini tradicionalne ideje o rodnim ulogama nerijetko spajane s nedostatnim razumijevanjem partijskih očekivanja. Slavonski se seljak ne miri s partijskim viđenjem ravnopravnosti žena i muškarca. S druge strane, izvještaj istodobno sugerira da ipak ima stanovitih pomaka jer se seljaci postupno privikavaju na novo društveno stanje.

Međutim, tijekom Narodnooslobodilačke borbe započelo je pravno izjednačavanje žena s muškarcima, što je vidljivo iz triju dokumenata: *Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora*, *Objašnjenja i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima* oba iz 1942. godine, prema kojima su se Narodnooslobodilački odbori i povjerenici birali na zboru sela od svih seljaka, muških i ženskih, te *Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske* iz svibnja 1944. godine, prema kojoj žene imaju jednaka prava kao i muškarci te imaju pravo birati i biti birane u sva izborna tijela (Dijanić, 2015: 78).¹² Time se žene i formalno izjednačavaju s muškarcima. Ovaj je korak trebao dokazati da različiti govori, izvještaji i rezolucije o uključivanju žena u politiku nisu samo pusta obećanja, a osim dobne granice nema ni drugih ograničenja za dobivanje prava biranja. Žene dobivaju pravo birati i biti birane u partijske odbore, buduće političke funkcije Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Tim činom žena prestaje biti apolitičko biće te izravno sudjeluje u kreiranju državne i društvene politike, što je komunistička promidžba argumentirala ženskim sudjelovanjem i doprinosom u Narodnooslobodilačkoj borbi, bilo u vojnim operacijama, bilo pomaganjem oslobodilačke borbe ilegalnim radom u pozadini (Dijanić, 2015: 79).

Navedeni se primjeri diskriminacije kose sa socijalističkim postulatima jednakosti muškaraca i žena, dokazujući koliko je teško bilo promijeniti duboko ukorijenjene tradicionalne svjetonazore. Unatoč stalnom naglašavanju njihova truda i požrtvornosti, ženski je rad nerijetko zanemaren: *Žene su se pokazale naročito vrijedne prilikom napada na Novi i Dvor, gdje su pružale svu mogućnost našim ranjenim drugovima partizanima. Tako su se žene*

¹² Da se položaj žena postupno poboljšavao dokazuje i naredba Vrhovnog komandanta NOP i DVJ, 5. točka, s početka rujna 1942. godine: *Seoski i gradski NOO-i kao i povjerenici biraju se na zboru sela ili grada od svih seljana ili građana, muških i ženskih, koji su navršili 18 godina starosti, javnim glasanjem (dizanjem ruke)* (Broz Tito, 1978: 69).

svojim radom pokazale često mnogo boljim od drugova muškaraca (Iz izvještaja Kotarskog komiteta KPH Dvor o radu žena iz 8.12.1942.) (Šoljan-Bakarić, 1974: 186). Muški pripadnici pokreta jednostavno nisu vjerovali da žene mogu vršiti iste poslove kao i oni jer su do tada držane po strani, a njihove su sposobnosti i vještine smatrane minimalnima. Upravo će u ovom aspektu mijenjanja ustaljenih viđenja kultura i umjetnost, napose književnost, odigrati značajnu ulogu u propagiranju nove državne ideologije i izumljivanju tradicije.

Budući da na samom početku Drugog svjetskog rata karakteristična fronta još nije uspostavljena, ženama je pružena prilika u pokretu otpora i partizanskim jedinicama. Tako Drugi svjetski rat uskoro postaje baza za dokazivanje ženske partijske vrijednosti i sposobnosti pomaganjem te aktivnim sudjelovanjem u Narodnooslobodilačkoj borbi. Većina ženskih poslova tijekom Narodnooslobodilačke borbe bili su tradicionalni ženski poslovi, kao što su čišćenje, pranje, kuhanje, prikupljanje pomoći, tkanje zavoja za ranjenike, pletenje odjeće za borce i sl. S druge strane, žene su se istaknule i u poslovima koje su preuzele od muških članova obitelji koji su otišli na bojišta, pa su tako obnavljale kuće, žnjele sijeno i sprječavale krađe. Sve su se više uključivale u javni život, partijska tijela i ogranke. Međutim, žensko je uključivanje u javni život popraćeno neodobravanjem i nerazumijevanjem. Tradicionalno i duboko ukorijenjeno poimanje žene kao podređenog, inferiornog bića sukobilo se s nadolazećim projektom društvene promjene. Ljudi su se teško i sporo privikavali na novo stanje. Također, tradicija je naglašavala „prirodnu“ podjelu rada, dok se projekt socijalne revolucije, između ostalog, bazirao na ukidanju upravo takve podjele. Žene se često isticalo zbog demonstrirane hrabrosti, savjesnosti i zalaganja. Nažalost, unatoč brojnim priznanjima ženski se rad unutar NOB-a i dalje smatrao marginalnim i manje vrijednim od muškog, te je svrstavan u kategoriju nižih poslova. Žene su se susretale s neprestanom diskriminacijom, marginaliziran je njihov doprinos borbi, dodjeljivane su im manje važne ili tipično ženske zadaće te gotovo uopće nisu sudjelovale u političkoj organizaciji NOB-a. U konačnici, na žene se gleda kao na ispomoć ili pričuvno sredstvo borbe koje će se upotrijebiti kada muški kadar neće biti na raspolaganju.

5. ŽENSKI LIKOVI SOCREALISTIČKIH ROMANA

Romani socijalističkog realizma zamišljeni su kao sredstvo kojim će Partija širiti svoju ideologiju i vršiti propagandu, a koji će ujedno biti razumljivi prosječnim čitateljima. Osnovna im je zadaća bila oblikovanje zbilje prema nalogu i potrebama KPJ te posljedično

stvaranje novog socijalističkog čovjeka. Takvi su romani trebali donositi prizore idealizirane socijalističke stvarnosti, odnosno glorificirane i stereotipne prikaze NOB-a gdje su kolektivni junaci vrlo plošno i nemaštovito prikazani. Iako su junaci socrealističkih romana u većini slučajeva muškarci, i ženama je dodijeljena značajnija uloga unutar fabule kako bi se materijaliziralo socijalističko načelo o ravnopravnosti spolova. Navedene karakteristike posjeduju i odabrani romani koji su ujedno i reprezentativni primjeri proze socijalističkog realizma. U njima su ženski likovi prikazani na nekoliko motivskih razina, točnije odabrani ulomci iz romana socrealistički su prikazi taktika mobilizacije, odlika, zadaća i položaja žena te ravnopravnosti ženskih i muških aktera NOB-a.

Budući da fabula odabranih romana najčešće započinje nakon uspostave NDH (*Sinovi slobode*, *Demonja*, *S partizanima*) te jednom netom prije uspostave ustaškog režima (*Ponižene ulice*), kod većine ženskih likova ne saznajemo direktno kako su mobilizirane. Međutim, ponegdje se iz konteksta, najčešće korištenjem tehnike naracije, može naslutiti kako je provedena njihova mobilizacija, pa su tako uglavnom mobilizirane silom prilika, odnosno njihov se dom našao pod napadom ustaške vojske, kao što je to slučaj u Barkovićevim *Sinovima slobode* i Nožinićevom *Demonji*, pod utjecajem bližnjih, kao u Nazorovom djelu *S partizanima* te *Demonji*. Nazor piše da se Zora pridružila borbi jer je njezin suprug Veljko bio radiotelegrafist čete, dok se Nožinićeva Borica pridružuje partizanskim jedinicama potaknuta svojim snažnim osjećajima prema partizanskom junaku Nikoli Demonji. Nožinić u romanu *Demonja* donosi motivaciju pridruživanja NOB-u neimenovanih seoskih žena: (...) *na kojoj je proleterska četa ručala, zagrljena bezimenim majkama, što već bezbroj puta u lanenim torbicama donose hranu oboružanim sinovima* (Nožinić, 1950: 165). Protagonistice iz ulomka pridružile su se NOB-u potaknute odlaskom svojih sinova u partizane, pri čemu su preuzele provedbu pozadinskih zadataka, konkretno prenošenja hrane borcima. Navedeni primjeri ujedno predstavljaju i poklapanje s podacima u povijesnim vrelima. U Kalebovim *Poniženim ulicama* ne saznajemo kako su ženski likovi novačeni, a jedine podatke kojima raspolažemo informacije su da se Gorka kreće u revolucionarnim krugovima.

Analiza povijesnih izvora pokazala je da su žene mobilizirane korištenjem nekoliko taktika – vrbovanjem, provedbom Titovih dekreta (djelovanjem partijskih organizacija), pod utjecajem voljenih osoba te kako bi tijekom neizvjesnih vremena bile uz najmilije. Analizirani ulomci iz romana većim se dijelom poklapaju s povijesnim činjenicama. Ženski su likovi u romanima *S partizanima* i *Demonji* mobilizirani pod utjecajem bližnjih, dok se odstupanja u odnosu na podatke iz povijesnih izvora mogu vidjeti u *Demonji* i *Sinovima slobode*, gdje su žene

mobilizirane silom prilika jer su ustaške postrojbe napale njihov zavičaj, pa su bile prisiljene odabrati stranu i braniti svoje domove. Za roman Vjekoslava Kaleba *Ponižene ulice* nema iskoristivih podataka vezanih uz mobilizaciju ženskih likova, odnosno ni iz konteksta se ne može utvrditi kako i zašto su one pristupile partizanima i priključile se NOB-u. Također, u romanima nema spomena Partijinih razloga uključivanja žena u NOB poput isječka iz govora koji je održala Anka Berus ili Titova *Izveštaja o organizacionom pitanju*, što je zapravo posve razumljivo jer teza o ženama kao pričuvnoj revolucionarnoj skupini nije baš išla u prilog KPJ i njezinom postulatu o ravnopravnosti muškaraca i žena, a kako su sorealistički romani imali prvenstveno propagandnu i obrazovnu ulogu, cenzura sličnih literarnih pokušaja nije tako nezamisliva.

Svi ženski likovi koji su se pridružili NOB-u, sukladno obrazovnoj svrsi romana, posjedovali su idealne socijalističke osobine te su izrazito pozitivno oslikani, nasuprot njihovim neprijateljima koji su demonizirani. Tako se odlike ženskih likova iz romana uglavnom mogu podvesti pod nekoliko tipičnih osobina, kao što su hrabra, požrtvovna i vjerna. U Barkovićevim *Sinovima slobode* nalazimo dva istaknuta ženska lika koja su prikazana motivima iz navedene kategorije, omladinke Koku i Bosu. Koka je *sekretar SKOJ-a* i *prvoborac, skojevka, za kojom će ostale omladinke u vodu i vatru* (Barković, 1948: 19). Ističe se i na bojištu i u partijskom radu, istinska je partizanka. Ona *sjajno rukovodi seoskom omladinom* te je *dospijevala svugdje i svuda. (...) Sve je mogla i nikad nitko nije od nje čuo da nešto ne može učiniti* (Barković, 1948: 102). U posljednjem primjeru možemo uočiti i dihotomiju kolektivizma i individualizma jer Koka ne brine o sebi i naporima koje proživljava, već o dobrobiti sela, čime se promovira stavljanje interesa društva ispred onih pojedinčevih. Zanimljiv je i ulomak u kojem ju Vlado potiče da *bude jaka za petoricu, da i drugi od tebe mogu crpsti snagu* (Barković, 1948: 107), čime ju Vlado smješta iznad ostalih seljana, ženskih, ali i muških. Njezina prijateljica Bosa prikazana je vrlo shematizirano kao naoružana, neustrašiva partizanka: *Polako se diže i Bosa. Obuče bluzu i zakopča opasač s pištoljem* (Barković, 1948: 102) te se nerijetko spominju njezina dugotrajna pješačenja kako bi prenijela informacije i prispjele odredbe u susjedna mjesta. Obje su djevojke izrazito pozitivno, ali i plošno opisane jer ne saznajemo ništa detaljnije o njima kao individuama. Njihova je psihološka karakterizacija stereotipna i površna. Bosa i Koka posjeduju sve poželjne komunističke osobine: marljive su, hrabre, organizirane, uporne, snažne i požrtvovne, baš kao i njihovi muški kolege, dok se istovremeno ostavlja dojam da nemaju

mana. Drugim riječima, personifikacija su savršene partizanke i novog socijalističkog čovjeka.

Na sličnom su tragu i Vjekoslav Kaleb sa svojim romanom *Ponižene ulice* te Vladimir Nazor s autobiografskim romanom *S partizanima*. I njihove su protagonistice odvažne partizanke, pa tako Kalebova Gorka inzistira da je *spreмна, ako želite znati, i na teške stvari... Znam što rade u zatvorima. Znam i kako se naši drže* (Kaleb, 1950: 200), dok Nazorove partizanke *nose pušku i bombe* (Nazor, 1945: 352) i *to nisu Muljike, Rudice i Srne; one nose hlače i pušku, i nov im oganj gori u očima* (Nazor, 1945: 362). Usporedbom s poznatim književnim likovima poput Šimunovićeve Muljike i Srne Nazor apostrofira različitost suvremenih partizanki u odnosu na tradicionalističke književne prikaze djevojka kao krhkih, bjeloputih i osjećajnih. Njegove su junakinje sušta suprotnost, hrabre, odvažne i borbene. Djevojke su spremne na otpor ustaškim vlastima i pritom im nije važno hoće li ih mučiti ili će poginuti u borbi, sve dok se bore za uzvišen cilj. Štoviše, Gorka naglašava da zna kako se drugovi hrabro drže, stoga ni ona ne smije biti iznimka. Naime, nije bilo poželjno da se partizani prepuštaju emocijama sve dok zacrtani cilj nije bio ostvaren. Gorka poručuje da će se i u nevolji hrabro držati, a u djelo to provodi djevojka iz Nožinićevog u *Demonje* koja je saznala da je izgubila majku i mlađu sestru: *Mi smo skojevci, Mladene, mi moramo biti... Mi ne smijemo plakati* (Nožinić, 1950: 147). Navedeni je ulomak dokaz pažljivog građenja literarnog prikaza socijalističke žene.

Naglašavane su iznimne vrline, dok se stječe dojam da prikazivani ženski likovi uopće ne posjeduju mane, gotovo da su bezgrešne. Ni u jednom od analiziranih romana žene nisu opisane u iole negativnom tonu. Također, ulomci posjeduju i izrazitu obrazovnu funkciju, a svrha im je promoviranje poželjnih osobina i načina ponašanja, u ovom slučaju emocionalne snage i kontrole.

Od žena NOB-a očekivalo se da budu odlučne, srčane, požrtvovne i odane do samog kraja, neovisno o povjerenom im zadatku. Da su pisci doista i poštivali taj postulat dokazuje i ulomak iz Barkovićevih *Sinova slobode* u kojem djevojka Stojanka umire nakon što je uspješno pomagala prenositi ranjenike na nekompromitirane lokacije: *(...) umri nam Stojanka (...) Sama se ubi. Nježna je ona bila, nekako lomna. Izgledala je snažna, ali to je tek vara pogled. Dva puta je uz Velebit nosila ranjenike. Jučer ujutro, pa opet popodne. A vidiš, nosiš taj lončić, pa te uz ove vrleti prekide. Ali, šta ja to vama pričam? Ta vi ste same ranjenike nosile pet-šest sati uz ove grebene, pa to najbolje vaša leđa znaju. Sinoć, kad je sišla u selo,*

navali iz usta krv... (Barković, 1948: 154). Baš kao što i analizirani povijesni izvori potvrđuju, Stojanka iz romana ne razmišlja o vlastitoj dobrobiti i teškoćama koje je prošla, već na prvo mjesto stavlja kolektiv i Partiju. Stojanka je podnijela ultimativnu žrtvu za svoje ideale i pritom spasila nekoliko života, istodobno izgubivši vlastiti, što ju čini utjelovljenjem ideala žene NOB-a.

Uočljivo je da su povijesni izvori nastali u okrilju partizanskog pokreta često isticali partizanke kao iznimno hrabre, neustrašive i požrtvovne žene koje su prolazile kroz mnoge teškoće, ali nisu odustajale od svojih ciljeva. Mnoge su uhićene i kažnjene, ali se uskoro vraćaju svojim revolucionarnim zadaćama. Na gotovo isti način opisuju ih i odabrani socrealistički romani. Ženski su likovi iznimno pozitivno opisani te posjeduju čitavu paletu pozitivnih osobina, od neustrašivosti i odvažnosti, do upornosti i predanosti, čime postaju arhetipovi heroja. Također, autori se pri opisivanju odlika ženskih likova NOB-a najčešće koriste hiperbolom (*lomna*, pomoću frazema: *za kojom će ostale omladinke u vodu i vatru*) i gradacijom (*sjajno rukovodi seoskom omladinom te je dospijevala svugdje i svuda. (...) Sve je mogla i nikad nitko nije od nje čuo da nešto ne može učiniti*). Odstupanja u opisivanju odlika protagonistica minimalna su i odnose se na učestalije, već spomenuto, hiperboliziranje i gradiranje te kontrastiranje (nošenje lončića – nošenje ranjenika), čija je upotreba tipična za pravac socijalističkog realizma te se može pripisati autorskoj patetičnosti i stilizaciji.

Budući da su pisci socrealizma slijedili zadani literarni model, analiziranim romanima nedostaje kreativnosti u oblikovanju likova, čime bi oni dobili na dubini i postali realističniji. Taj je problem najočitiiji u prikazima Barkovićeve Koke i Bose koje imaju važnije uloge u izgradnji fabule, posebice Koka, ali je njihova karakterizacija istovremeno razrađena poput kakvih marginalnih likova. Iznimno plošna, površna i simplificirana, zbog čega se ponekad čini da likovima nisu uzori stvarne osobe sa svim svojim pozitivnim i negativnim stranama, što je poanta realizma, već se radi o umjetno stvorenim prototipovima savršenih partizanki. Dakle, iako su žene i u povijesnim izvorima i u odabranim socrealističkim romanima opisivane korištenjem sličnog narativa i odlika, žene u povijesnim izvorima nisu pretvorene u karikaturu, nego se njihov opis zadržava u granicama povijesne zbilje. U prikazu odlika protagonistica vidljiva je izrazita ideološka obojenost romana te cilj koji se takvim prikazom žena želio postići – obrazovanje mlađih generacija u duhu socijalizma.

Zadaće ženskih likova uglavnom uključuju brigu o ranjenicima te prenošenje i prikupljanje hrane i različitog materijala. Barković donosi prikaz prenošenja hrane: *Sljedećeg dana Radan*

je s trojicom drugova pratio kroz Velebit desetak žena i omladinki koje su iz sela nosile hranu u partizansku bolnicu (Barković, 1948: 151). Protagonistice su pobrinule da najugroženiji borci budu zbrinuti. Kaleb u *Poniženim ulicama* u dva navrata piše o kurirskim dužnostima žena: *Brzim nogama srljala je čitav dan po gradu, s kraja na kraj, sa stvarima u torbi koje su značile glavu* (Kaleb, 1950: 265); *Djevojka sjedne i zapuši. Prevalila je jutros kakvih petnaestak kilometara da prenese poštu komitetu* (Kaleb, 1950: 315), a oba se ulomka odnose na bolničarku Gorku. Žene su prenosile važan revolucionarni materijal te su se svakodnevno izlagale opasnosti da budu otkrivene i uhvaćene, što Gorka odlično opisuje frazemom *stvarima koje su značile glavu* jer bi ih gotovo sigurno osudili na smrt da su zarobljene. Kurirsku je dužnost vršila i Barkovićeva Koka: *Ajde, Koko, produžite vi sa saonicama kući, a mi ćemo ovuda više pruge dalje. Javi u Počitelj ovima iz lovinačke komande da smo mi otišli, a oni neka požure na dogovoreno mjesto* (Barković, 1948: 136).

Ulomci slične tematike mogu se pronaći i u Nožinićevu *Demonji: Ići će Bosiljka, njezina unuka. Sama se javila, znaš, žene se lakše provuku...* (Nožinić, 1950: 55), što je na tragu svjedočanstva Ljubice Crkvenčić o jednostavnijem prolasku iz analize povijesnih izvora. Kurirske su zadatke najčešće obavljale žene jer su lakše mogle proći kontrolne točke i nisu bile sumnjive kao muškarci, u čemu možemo vidjeti potvrdu taktičkog razmišljanja Partije da se u borbi trebaju upotrijebiti kadrovi nepoznati neprijatelju – žene. Kao što smo vidjeli u pismu generala Lukića, ustaše jednostavno nisu očekivali da žene mogu odigrati bilo kakvu ulogu tijekom ratnih sukoba, a to je ženama omogućavalo da uspostavljaju i održavaju veze, špijuniraju te prenose propagandni, borbeni i opskrbeni materijal. Koji je točno materijal prenošen piše Nožinić: *ona (...) dijeli letke, provlači se između neprijateljskih straža prenoseći poštu ilegalnim političkim radnicima* (Nožinić, 1950: 286). Socrealističke su protagonistice, baš kao partizanke iz izvora poput Ljubice Crkvenčić, prenosile propagandni materijal i partijsku korespondenciju skrivajući ga među osobnim predmetima.

Što bi se dogodilo ženama koje nisu uspjele izvršiti povjereni im zadatak možemo iščitati iz Nožinićeva ulomka: *Tako je bila dobila zadatak da se pošto-poto provuče u Jabukovac (...) i da prikupi obavještenja o neprijatelju. Ona se noću provukla niz potok kraj vodenica i stigla u kumovsku kuću. I tu su je uhvatili* (Nožinić, 1950: 126). Kata je uhvaćena, ispitivana i mučena jer nije htjela priznati što je radila kod mlina, ali je na kraju ipak preživjela te se *opet počela zanimati za svoj predsjednički rad u Antifašističkom frontu žena* (Nožinić, 1950: 126). Kata se svjesno izlagala pogibelji, što svjedoči o njezinoj požrtvornosti, odlučnosti i brizi za kolektiv, ali se ubrzo ponovno vratila partijskom radu, što je posve istovjetno članku iz časopisa *Žene u*

borbi od 9. prosinca 1942. godine, a ujedno potvrđuje i sve važnije osobine novog socijalističkog čovjeka. Zanimljivo je uočiti i da je Kata bila aktivna i kao predsjednica lokalnog ogranka AFŽ-a i kao smiona kurirka.

S druge strane, Barković u *Sinovima slobode* te Nožinić u *Demonji* navode i brojne tradicionalno ženske poslove koje su djevojke i seoske žene obavljale kako bi pomogle borcima, a koji se poklapaju s onima u povijesnim izvorima poput poljodjelskih radova, prikupljanja pomoći, šivanja i pletenja. Barković je mnogo prostora posvetio prikazivanju i opisivanju ženskog pozadinskog rada, pa tako piše o poljodjelskim radovima: *Tu pod samim selom žene i omladinke kopaju kasni krumpir* (Barković, 1948: 76), prikupljanju i prenošenju hrane za partizanske jedinice u šumama: *Omladinke su žustro prikupljale selom hranu, noseći je privremeno u prostoriju Odbora. Kad skupiše i posljednji prilog, napuniše kojih tridesetak vreća žita i nešto manje krumpira. Potrpaše svu tu hranu i u pratnji Radanova Odreda krenuše prema Počitelju, pa dalje, preko polja u Mogorić* (Barković, 1948: 126) te pletenju zimske odjeće za borce: *Žene pletu čarape i maje za borce, isto onako, kako to rade već četiri godine* (Barković, 1948: 224). Opisani se tradicionalno ženski poslovi posve poklapaju s onima prikazanim u povijesnim izvorima, napose s izvještajem Mjesnog komiteta KPH Bol, i prikazani su sukladno pravcu realizma.

I Nožinić je u nekoliko navrata pisao o mnogostrukom doprinosu žena NOB-u, odnosno o pletenju i šivanju odjeće: *Žene su rezale plahte i platna, švelje šile bijele, dugačke pelerine za partizanske čete* (Nožinić, 1950: 86); *Nabilo bi ih se ovdje oko peći, pa daj, grij ih cijelu noć, daj im jesti (...) Obuvaj ih, kroji od pokrivača za njih haljke...* (Nožinić, 1950: 328), formiranju radnih bataljona: *(...) koliko omladinki i omladinaca ima u radnim bataljonima; i žanje se žito porodicama, kojima su hranioci otišli s našom Sedmom divizijom (...)* (Nožinić, 1950: 420) te prenošenju hrane: *(...) na kojoj je proleterska četa ručala, zagrljena bezimenim majkama, što već bezbroj puta u lanenim torbicama donose hranu oboružanim sinovima* (Nožinić, 1950: 165). Osim raznovrsnog pozadinskog rada, iz ulomaka možemo iščitati i brižnost s kojom su protagonistice pristupale navedenim poslovima i osiguravale najrazličitije sirovine. Partizanski borci u romanima, baš kao ni partizani iz povijesnih izvora, ne bi iz rata izašli kao pobjednici bez mukotrpnog ženskog rada u pozadini koji im je osiguravao hranu, odjeću i obuću.

Protagonistice na sebe preuzimaju i zahtjevne fizičke poslove jer su muškarci otišli u partizane: *Tamo u sredini sela, pod prvim čukama, čula se graja i lupanje sjekirama.*

Omladinke su s nekoliko starijih ljudi gradile omladinski dom (Barković, 1948: 104), a što se posve poklapa s podacima iz povijesnih vrela. Barković i ovdje hvalospjevima opisuje napore koje žene i djevojke ulažu: *Odakle im snage, majko mila! Te cure su od vražjeg mesa. Ja obilazim straže, natrpam koji voz snopova i evo se jedva vučem po ovoj žezi, a one, cijele dane i noći neprekidno žanju, i evo, stignu još i u kolo... (...) Drugovi, i sam jedva stojim na nogama, ali moramo kretat odma. Čujete li cure? Šta jest, jest! Ipak se mi malo neđe u lad zavučemo, a po noći odspavamo koji sat. A šta one? Ja i ne znam, kada one spavaju, a uvijek su na tako teškom radu. Ne smijemo se brukat pred njima* (Barković, 1948: 205). Metaforom (vražje meso) i frazemom (*jedva stojim na nogama*) ilustrira se Radanovo čuđenje izdržljivosti djevojaka, a usporedbom umornih dječaka s radišnim djevojkama apostrofira se teza da žene nisu ništa slabije od muškaraca, upravo suprotno.

Kao što je već spomenuto, žene su unutar NOB-a najčešće imale funkciju bolničarki, stoga se njihov doprinos u zdravstvenom sektoru također prikazuje i u romanima. Tako su Nožinićeve *drugarice bolničarke prave sestre, dobro su štono može biti (...)* (Nožinić, 1950: 303), čime ih prikazuje kao veoma suosjećajne i brižne. Nožinić usporedbom bolničarki sa sestrama dočarava koliko ranjenicima i bolesnicima koristi njihova senzibilnost i uslužnost. Autor također piše i da su dosljedno slijedile upute partijskog liječnika te su Nikoli Demonji redovito mjerile temperaturu i previjale ranu na nozi. Drugim riječima, ženske se likove još jednom opisuje u izrazito pohvalnom tonu, pri čemu se naglašavaju njihove pozitivne osobine.

Osim same brige o ranjenicima, bolničarke su bile i one koje su prenosile ranjene i bolesne borce na sigurne lokacije u slučaju napada ili kompromitacije položaja: *(...) ugledao je dvije djevojke za okukom. Prebacivale su preko ruku neke ponjave i platna i trpale neke stvari u pletene košare. Između dviju krajnjih daščara izadoše druge dvije djevojke s nosilima* (Nožinić, 1950: 389). Nožinićev junak Nikola Demonja iz prve je ruke svjedočio pothvatu bolničarki. Slične ulomke možemo pronaći i u *Sinovima slobode: Trebaće uskoro prenosit ranjenike. (...) a drugovima, kad nas zatrebaju, bićemo pri ruci* (Barković, 1948: 92); *Radanov odred dobi zadatak da otprati grupu omladinka nazad u Međugorje. One su sljedeće noći trebale pokušati spasiti veći dio teških ranjenika...* (Barković, 1948: 144). Prenosenje ranjenika bio je iznimno zahtjevan zadatak, ne samo zbog neposredne opasnosti koja je prijetila, već i fizički iscrpljujuć i težak posao. Također, Koka poručuje omladinkama da trebaju biti spremne na pomoć ako se za to pokaže prilika, čime se ponovno naglašava prednost kolektiva pred individuumom.

Barkovićeva je protagonistica Stojanka od silne želje da spasi borce i sama postala žrtvom: *Sama se ubi. Nježna je ona bila, nekako lomna. Izgledala je snažna, ali to je tek vara pogled. Dva puta je uz Velebit nosila ranjenike. Jučer ujutro, pa opet popodne. A vidiš, nosiš taj lončić, pa te uz ove vrleti prekide. Ali, šta ja to vama pričam? Ta vi ste same ranjenike nosile pet-šest sati uz ove grebene, pa to najbolje vaša leđa znaju. Sinoć, kad je sišla u selo, navali iz usta krv...* (Barković, 1948: 154). Barković donosi slikovit i vrlo realističan opis napora koje su žene prolazile u takvim akcijama spašavanja, a neki su pokušaji poput Stojanke nažalost završavali tragično. Nadalje, Nazor osobno svjedoči da je bilo i prilično obrazovanih žena u zdravstvenom sektoru NOB-a, pa bilježi da su mu tijekom groznice pomogli *doktorica i četiri momka s nosiljkom* (Nazor, 1945: 403). Budući da je Nazor bilježio vlastite doživljaje, možemo zaključiti da je bilo iznimaka te da žene nisu uvijek bile pomoćnice obrazovanim muškarcima, nego i akterice.

Uz bolničarke, popratno partizansko osoblje činile su kuharice i pralje. U djelu *S partizanima* partizani opremaju srednjovjekovni zamak koji namjeravaju koristiti kao štab, pa se *očekuju drugarice pralje* (Nazor, 1945: 336) kako bi pripomogle u čišćenju zdanja. Primarna je zadaća pralja bila briga za odjeću i rublje boraca. Nazor spominje i *našu kuharicu, drugaricu Zoru* (Nazor, 1945: 358) koja je kuhala za cijelu četvu i ponekad za seosku djecu. Međutim, popratnom se ženskom osoblju ne pridaje previše pažnje u izgradnji same fabule, pa ga Nazor samo spominje u svrhu opisivanja događaja i organizacijske strukture štaba. Navedeni se prikaz posve poklapa sa svjedočenjima Ljubice Crkvenčić koja je i sama bila kuharica svoje čete.

Žene su osim funkcija popratnog partijskog osoblja vršile i političke dužnosti, doduše većinom na nižim razinama, o čemu piše Kaleb: *(...) Natra, stane u sredinu kruga, ponuka sve da sjednu, a sama ostane stajati pa počne jakim, hrabrim glasom, kao da prkosi tolikim novim licima, govoriti o svrsi sastanka* (Kaleb, 1950: 331). Natra je predsjedavala sastanku partizana u svome selu, a njezin se nastup opisuje kao odlučan i čvrst. Žene ranije nisu imale tu mogućnost. U sličnom tonu piše i Barković u *Sinovima slobode: Još nekoliko dana i on odlazi na liječenje, (...) a ona na svoju dužnost u Okružni odbor* (Barković, 1948: 31). Ulomak govori o paru Vladi i Bosi. Bosa je, kao i Koka, bila izrazito politički aktivna. Obje su djevojke vršile nekoliko dužnosti istovremeno, a isti je slučaj i s Kalebom i Gorkom. Bosa je bila članica Okružnog odbora i kurirka, Koka je bila predsjednica SKOJ-a, kurirka i borac, dok je Gorka bila bolničarka i kurirka. U sva tri slučaja autori naglašavaju njihovu svestranost i posvećenost Partiji, a sve bi se djevojke mogle usporediti sa stvarnim istaknutim

partizankama poput Nade Dimić koja je bila član Komiteta SKOJ-a, kurirka i borac. Drugim riječima, miješanje borbenih i neborbenih zadataka bilo je vrlo često, pa su brojne žene istovremeno obnašale obje funkcije. To govori u prilog ženskoj svestranosti i posvećenosti, ali i nedostatku osoblja, što su socrealistički pisci vjerno ilustrirali.

Nagovještaj sudjelovanja djevojaka u borbama unutar fabule bilo je njihovo držanje straže, što opisuje Barković: *Na obronku Debele glavice stražarila je Savka. Ona je smijenila Radojku oko četiri sata* (Barković, 1948: 108). Djevojke su čuvale stražu kako bi se dječaci mogli odmoriti prije potencijalnih borbi, a usto za tu zadaću nije bilo potrebno nikakvo prethodno vojno znanje.

Nadalje, u nekoliko se navrata opisuje neustrašivo sudjelovanje omladinki u borbama, u čemu prednjače Barkovićeви *Sinovi slobode: Na početku gaja naiđe Dragaš na Koku. Ona je, zaklonjena za kamen, pucala od vremena do vremena. (...) Naiđe na Micu. Ona je s jedne male uzvisine, dobro zaklonjena, osluškivala, pa zatim prema ustaškoj paljbi i sama odgovarala. – Gle ove, majko moja, šta još ne ćeš vidjet! Ka da plete čarape, a ne da gubi glavu...* (Barković, 1948: 116). Navedeni ulomci opisuju iznenadni napad ustaške vojske na Divoselo, pri čemu su u borbi sudjelovali svi mještani, uključujući i djevojke. Kako su se djevojke snašle u izvanrednoj situaciji Barković je dočarao frazemom (*šta još ne ćeš vidjet!*) i poredbom (*Ka da plete čarape*) kojima Dragaš izražava svoju nevjericu viđenim. Čini se da Dragaš nije mislio da će omladinke ovako ozbiljno shvatiti svoju ulogu u obrani sela i tako dobro obavljati zadatak. Hiperbolično opisivanje njegova oduševljenja posve je u skladu s ciljevima socrealističke književnosti. Čitatelje, čak i one skeptičnije, trebalo je podsjetiti da su i žene sudjelovale u borbi i ostavile svoj trag. Sukladno tome, Dragaš bi bio preslika tradicionalnog partijskog muškarca koji isprva nije vjerovao u ženske sposobnosti, ali se uskoro posipa pepelom i priznaje ženske kvalitete u situaciji koja im nije prirodna.

Nadalje, autor opisuje i sudjelovanje omladinki u razrađenijim vojnim akcijama: *Rasporedi desetinu, povede nekoliko omladinki i krenu opkoljavati napadače* (Barković, 1948: 121); *Omladinke su s ljudima održavale frontalnu vatru, zavaravajući napadače, da ne primijete opkoljavanje* (Barković, 1948: 122). Međutim, ovakvi su prikazi u kontrastu s analiziranim povijesnim izvorima, posebice svjedočenjima Ljubice Crkvenčić koja se prisjeća da je pri priključivanju partizanskoj četi morala naučiti kako se rukuje oružjem, a Barković u romanu ostavlja dojam da su omladinke već raspolagale i znanjem o rukovanju oružjem i da su mogle odraditi kompleksnije vojne taktike iako je ustaški napad na Divoselo bio iznenađan.

Barkovićevim junakinjama definitivno nije nedostajalo neustrašivosti. Dakle, Barković omladinke opisuje kao sposobne, iskusne borce te se takvim diskursom prenosi poruka da su žene, usprkos rodnim stereotipima, jednako kvalitetni borci kao i muškarci, što je trebao biti svojevrsni putokaz za čitatelje.

Navedene protagonistice u borbama nisu samoinicijativno djelovale: *Savka – prošapta uzbuđeno Stevica, vraćaj se polako cestom pod Glavicu! Stani više Bojine kuće! Tako ćeš meni moć štitit odstupnicu...* (Barković, 1948: 109). Djevojke su primale naređenja od muškaraca unutar vojnih jedinica i ništa nisu radile na svoju ruku. Barkovićev roman obiluje ulomcima koji to potvrđuju: *Dok se Radan vraćao po cijev, sretne Dragaša koji je trčao koliko god je to zbog noge mogao, noseći cijev i sanduk municije. – Bjež ti tamo naprijed! – povika Dragaš. – Šalji gore k meni Dušanku!* (Barković, 1948: 111); *Iza Bokana vidjelo se desetak oboružanih omladinka... (...) Ajde, Dušanka sinko, vuci de ovu kištretinu municije. Mitraljez je gore, pa da počenemo kosidbu* (Barković, 1948: 162). Da bi se naglasilo kako se radi o naredbi nadređenih osoba, autori često posežu za imperativnom. Djevojke su se mogle smatrati zadovoljnim što im se uopće dozvolilo da sudjeluju u ratnim operacijama, a kamoli da samovoljno kreiraju akcije.

Nožinićeva Borica u monologu opisuje svoje dogodovštine kao član partizanske čete: *Ja se krećem terenom, putujem po svijetu i sve već bojeve znadem. One puške nisu opasne, a onih detonacija još se manje možeš plašiti. (...) Pa sjajno sam u ova tri mjeseca izdržala marševe između Save i Drave, pregazila zimus snjegove, preklizala se preko ledenih santa po vodama i još se uvijek na sve muke smijem baš kao jedanaestogodišnja čobanica (...)* (Nožinić, 1950: 359). Iako je prošla mnoge teškoće otkad se priključila partizanskoj četi, Borica ostaje jednako motivirana i predana kao i prvoga dana. Boričin monolog iznimno je sugestivan. Autor stvaranjem kontrasta (ratne muke – smijeh, djetinjstvo) apostrofira koliko je Borica oduševljena sudjelovanjem u borbi, ali i sugerira da je borba za partizane nešto posve normalno, pucnjevi i detonacije nisu strašni, teren nije nepremostiv, a muke nisu prezahtjevne. Štoviše, partizanski su borci bili sretni što su se mogli boriti za ono u što vjeruju, neovisno o tome koliko je ta borba bila zahtjevna. Nožinić realistično oslikava ratne teškoće s kojima su se partizani uistinu suočavali, a na sličnom je tragu i Nazor koji u autobiografskom romanu *S partizanima* donosi opise probijanja kroz strme planinske lance okovane snijegom i ledom. Također, Borica naglašava da se i ona kao djevojka sjajno nosila s nemilosrdnim uvjetima na terenu. Takav je književni prikaz trebao potvrditi teze KPJ da su

žene jednako snažne i izdržljive kao i muškarci, u čemu se očrtava naglašena propagandna i obrazovna uloga socrealističkih romana.

S druge strane, na početku romana *Sinovi slobode* često se spominje uvježbavanje i pripremanje dječaka, ali ne i omladinki. Za pretpostaviti je da omladinke ni ranije nisu stekle vojno iskustvo, što sugerira da za vrijeme opisanih oružanih sukoba nisu imale potrebno borbeno znanje, ali ih se svejedno opisuje gotovo slavljeničkim tonom. Takav se prikaz kosi s podacima iz povijesnih izvora, gdje se partizanka Ljubica Crkvenčić prisjeća da pri priključivanju borcima nije znala rukovati oružjem, stoga je prvo bila dio tzv. obrazovne čete. Nasuprot tome, Barkovićeve su omladinke vješte u borbi jednako kao i muškarci, ako ne i vještije. Svrha je ovakvog prikaza brisanje razlika između rodnih uloga, čime se isticala jednakost spolova. Slični su prikazi imali i obrazovnu funkciju kojom se čitatelje htjelo podučiti vrijednostima nove vlasti, što je mjestimično razmjerno uočljivo učinjeno, kao što je to slučaj s razgovorom između Vlade i Bose: *Sve mi se čini, da se uloge sada mijenjaju. Prije si ti čekala, hoću li ja doći...* (Barković, 1948: 98). Autor najavljuje novo doba, novu socijalističku viziju žene koja ni po čemu ne zaostaje za muškarcima.

Iz ulomaka u Nazorovom autobiografskom romanu *S partizanima* te Barkovićevom *Sinovi slobode* može se iščitati kakav je bio položaj ženskih članica NOB-a. Nazor se prisjeća da je *pred vratima intendature stajala djevojka partizanka. (...) „Nema tko da mi opere košulju, gaće i dvije maramice“*. *„Ja ću. Doći ću ti danas popodne“*. *„Ali ti nosiš pušku i bombe“*. *„Skinut ću ih, samo da nam budeš veseo“* (Nazor, 1945: 352). Iako se djevojka sama ponudila da opere piščevo rublje, a nosila je pušku i bombe, što znači da nije bila pomoćno osoblje, već borac, ostavlja se dojam da se slična situacija nikada ne bi dogodila muškarcu. Razgovor o rublju koje treba oprati vjerojatno se ne bi pokrenuo u razgovoru s kakvim partizanom. Barković pojašnjava da bi se *omladinke mogle boriti, ali one su i onako svaki dan pretrpane poslovima. Te prijevoz hrane, te prijenos ranjenika, te prijenos municije. (...) izvježbat bi mogli ovu mladariju! A omladinke nek rade, ka i do sada, sve ove vragolike poslove. Bogami, ko će orat, ko građu za bajte tesat, ko vojsku prat i ranit?* (Barković, 1948: 16). Prema Dragašu omladinke se ne bi trebale boriti jer netko treba raditi u pozadini, obrađivati zemlju, popravljati kuće i obavljati sitne poslove za vojsku. Dragaš se opravdava da one zato jednostavno nemaju vremena za sudjelovanje u borbi. Time teza da je vodstvo Partije žene vidjelo kao izvor radne snage i pričuveno sredstvo borbe kada okolnosti to iziskuju dobiva svoju literarnu potvrdu. Što je još interesantnije, *Sinovi slobode* smatraju se najuspjelijim socrealističkim romanom, pa ovakva opaska još više dobiva na važnosti.

Međutim, kako su socrealistički romani vrlo stereotipno napisani, a njihovi autori često amaterski pisci, možemo pronaći mnoge dokaze spolne diferencijacije koji izravno prkose socijalističkom načelu ravnopravnosti žena i muškaraca, ali i značajkama socrealizma jer nisu glorificirali Partiju. Tako su muškarci nerijetko oslikani kao neustrašivi komunistički borci, dok žene sa starcima i djecom ostaju na sigurnom, na marginama samog ratnog sukoba. Time dolazimo do sljedeće podjele: ravnopravnosti ženskih i muških aktera NOB-a. U Barkovićevim *Sinovima slobode* odred superiornijih dječaka suprotstavljen je obilježenim omladinkama. One su potpora vojsci i brinu o ranjenicima, a neke čak sudjeluju u straži nad selom i dobivaju oružje (Kolanović 2011: 205), ali se pritom ne propušta spomenuti da se radi o iznimci: *Istina, ima u selu još trideset omladinki, snažnih, smjelih cura koje pred neprijateljem neće zadrhtati, ali ima još netko koga bi se možda moglo za obranu još bolje upotrijebiti. Samo, da li je to pametno, dječake od ponajviše četrnaeste do šesnaeste godine uvlačiti u bitke?* (Barković, 1948: 14). Zanimljiv je početak ulomka gdje autor naglašava iznimne socijalističke vrline djevojaka, ali čak ni one nisu dovoljne kako bi im se povjerila obrana sela, već se selo predaje u zaštitničke ruke četrnaestogodišnjih dječaka. Taj se potez opravdava činjenicom da su muškarci stvoreni za ratovanje, a žene nisu: *Ipak, bolje da ste njima dali puške, nego omladinkama. Oni, konačno, za pušku i rastu, tu se ne da ništa zamijenit, sve kad bi čoek to i tijo...* (Barković, 1948: 73), pri čemu sintagma *sve kad bi čoek to i tijo* sugerira nemogućnost rečenog. To je naprosto nešto prirodno, na što se ne može utjecati. Koliko Divoseljani ne vjeruju ženama dokazuje i ulomak u kojem se djevojkama pretpostavljaju dječaci: *A jopet, ja shvaćam, priličnije je, da se derani gonaju s razbojnicima nego djevojke. (...) Pa da pravo kažem, slažem se s Bojom. Okretniji su ovi naši dičaci... (...) Čudić reče da mu se čini da će bolje biti ako podijele nešto oružja odbornicima, nešto dječacima, a tek ostatak omladinkama* (Barković, 1948: 17). Divoseljani će puške radije podijeliti djeci nego omladinkama, s čime se čak i žene slažu. U navedenim ulomcima možemo uočiti naglašenu tradicionalnost onodobnog društva i nespremnost takvog društva da se prilagodi nadolazećim promjenama.

Iako je komunistička ideologija propagirala jednakost i ravnopravnost, čak se ni u primarno propagandnim i agitacijskim socrealističkim djelima nije odstupalo od duboko ukorijenjenih tradicionalnih rodnih razlika. U povijesnim izvorima, kao što su izvještaj organizacionog sekretara Oblasnog komiteta KPH za Istru te *Izvještaj o organizacionom pitanju*, također se upozorava na ovaj problem. Iako je Partija unutar same sebe, borbenih jedinica i stanovništva nastojala poticati jednakost muškaraca i žena, promjene su se vrlo sporo prihvaćale čak i

među partijskim ljudima. Također, navedeni ulomci romana nisu cenzurirani iako su se kosili s partijskom politikom.

Znakovit je i ulomak iz Barkovićevih *Sinova slobode* koji opisuje događaje u selu neposredno nakon pretrpljenog napada: *Narod se pomalo počeo sabirati u selo vraćajući se bajtama. Žene se užurbaše oko vatara, postavljaju lonce da tog dana užina previše ne zakasni* (Barković, 1948: 118). Čak su i u iznimnim i opasnim životnim situacijama seoske žene stereotipno oslikane. Ni ratni sukobi nisu dovoljni da ih se makne iz tradicionalnih okvira rodni uloga. Žene se iz šume, gdje su se s blagom sakrile od neprijatelja, odmah vraćaju k ognjištu. Prostor javnog djelovanja spada u mušku sferu, dok žensku sferu čine domaćinske i samaritanske aktivnosti (Kolanović, 2011: 203).

Uz naglašavanje rodno uvjetovanih razlika u sposobnostima, prisutno je i diferenciranje prema fizičkom izgledu: *...kako je lijepa i skladna, ratom ništa ogrubjela. Kakve smo životinje mi muškarci? Evo u ovako teškim vremenima želimo da nam je djevojka što ljepša, da nije zbog teškog života izgubila mnogo od svoje ženstvenosti* (Barković, 1948: 99). Usporedbom s animalnim Barković afirmira muški identitet, posljedično stvarajući dihotomiju između ženskog i muškog izgleda, čime se rodne razlike iz sfere mentalnog šire i u sferu izvanjskog te u cijelosti zahvaćaju biće. Drugim riječima, Barković otvoreno oponira jednakosti muškaraca i žena, što ga svrstava u kategoriju partijskih članova kod kojih nisu *razbijena zastarjela gledanja na ulogu žene u društvu* (Šoljan-Bakarić, 1974: 472). Također, Kolanović (2011: 204) pretpostavlja da reprezentacija ženskih likova u Barkovićevu romanu *Sinovi slobode* u pozadini skriva kompleksniji povijesni kontekst rodne politike za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe, pa zaključuje kako se ideja o ravnopravnosti muškaraca i žena vratila k svojim početnim „defeminizirajućim“ korijenima.

Nadalje, stalnom afirmacijom muškosti istovremeno se kontrastira ženskost i svijet rata (Kolanović, 2011: 203). Nožinić u romanu *Demonja* cijeli jedan odlomak posvećuje prikazu Boričina izgleda gdje odvjetnik Šušo razmišlja kako *mu se tijelo Boričino učinilo ružno prema skladnom bijelom licu, jer je djevojka bila obučena u hlače, koje su joj bile tijesne. (...) Bilo je malo neugodno gledati i cipele, suviše duge i preteške Boričinoj nozi, a fišeklje, što su bile pritegnute oko njena pojasa, izgledale su smiješno čudno (...)* (Nožinić, 1950: 342). Prizor djevojke u muškoj odjeći sablaznio je tradicionalista Šušu. Naime, hlače su rezervirane za muškarce, a haljine i suknje za žene, što uniformno razdvaja spolove. Mogli bismo reći da je Šušo preslika onodobnih svjetonazora koji ženama brane izlazak iz domene doma i

ognjišta, dok, nasuprot tome, Boričina odjeća simbolizira prodor žena u tipično muške sfere poput ratovanja, čime je odvjetnik Šušo u konačnici sablaznut. Šušo se na kraju povlači iz prostorije, što se može protumačiti i kao simbol povlačenja tradicionalnog viđenja pred onim naprednim, socijalističkim.

Ženski likovi imaju i funkciju u ostvarivanju suzdržanih ljubavnih veza u romanu, čime se potvrđuje muška nadmoćnost (Jakelić, 2014: 29). U romanu *Sinovi slobode* ljubavni zaplet nalazimo samo kod dva para – Radana i Radojke te Vlade i Bose. Ljubav Vlade i Bose podređena je Partiji i ciljevima važnijima od njih samih: *Držeći se za ruke kao djeca, osjećali su, da njihova ljubav ne ruši ni trenutak njihove komunističke aktivnosti, i to ih je ispunjavalo srećom, čistom i sveobuhvatnom, bez sjene i mrlja* (Barković, 1976: 32). Barković tu podređenost njihove ljubavi višim ciljevima apostrofira metaforičkim izrazom *srećom bez sjene i mrlja* kojom poručuje da Vlado i Bosa ni za čime nisu morali žaliti, nisu bili sebični u svojim željama; njihova ljubav nije stala na put komunističkim nastojanjima. Ljubav Vlade i Bose neokaljana je i zato što Vlado umire na kraju romana te se njihova veza nikada ne ostvari. Ljubavna veza između Radana i Radojke mogla se ostvariti tek završetkom rata, istovremeno s definitivnom pobjedom nad neprijateljima. Iako ljubavna tematika s naglašenom melodramatikom odudara od tipične strukture fabule socrealističkog romana, ona i dalje ne prelazi granice pravcem dozvoljenog (Kolanović, 2011: 202), u čemu ključnu ulogu igra potenciranje komunističke dužnosti zaljubljenih.

Nožinićev roman *Demonja* također donosi ljubavne zaplete koji se ne ostvaruju, onaj između Nikole Demonje i Bosiljke te Demonje i Borice. Bosiljka se Demonji svidjela na prvi pogled, ali njihova je veza završila prije no što je i započela jer Bosiljka pogiba na kurirskom zadatku. S druge strane, ljubavna veza između Demonje i Borice nikada se ne ostvaruje zbog njezine podređenosti Narodnooslobodilačkoj borbi te kasnije Demonjine tragične pogibije.

Nadalje, na kraju Barkovićeva romana *Sinovi slobode* dječaci odlaze na školovanje u svijet, dok omladinke ostaju na selu i nestrpljivo očekuju njihov povratak, čime se potvrđuje dotadašnja tradicija neškolovanja mladih djevojaka, odnosno obrazovna inferiornost žena. Za kraj, Pećo govori djevojkama da su *u ratu bile vrijedne, jer se drugačije nije moglo, a sad ste vrijedne da se pokažete, kakva će koja bit domaćica!* (Barković, 1948: 249). Rat je bio iznimno stanje u kojem se računalo na pomoć omladinki, ali prestankom rata njihove „usluge“ više nisu potrebne. Kraj rata označio je povratak sudionica u stare rodne kategorije. Ova je rečenica personifikacija stvarnog stanja u zemlji, čemu je i sam Barković svjedočio.

Socrealistički su autori mjestimice različito prikazivali ravnopravnost muškaraca i žena unutar NOB-a. Naime, Barković je s jedne strane pohvalno pisao o djevojkama koje su branile svoje selo prikazujući ih kao neustrašive heroine koje uspješno izlaze iz svojih dotadašnjih domena, da bi ih kasnije vratio uz ognjišta ili ostavio u Divoselu dok dječaci idu na školovanje u grad. Posebno očit primjer neravnopravnosti muškaraca i žena NOB-a bila je podjela oružja, gdje je prednost pred djevojkama dana dječacima, premda ni jedna skupina prethodno nije imala ratnih iskustava. Nazor ushićeno piše o partizankama koje imaju neku novu vatru u očima, nose hlače i pištolj, da bi s druge strane opisao događaj u kojem mu naoružana partizanka pere rublje.

Za razliku od ostalih autora, Kaleb u *Poniženim ulicama* i Nožinić u *Demonji* ne odstupaju od socrealističkih smjernica i ne propuštaju istaknuti ravnopravnost muških i ženskih likova. Tako Kalebova Gorka obavlja nekoliko funkcija istovremeno pritom pokazujući iznimnu hrabrost, dok se seoska žena Natra spominje kao osoba koja drži partijski sastanak, što je funkcija koju su prije mogli obnašati samo muškarci. Kaleb time signalizira da nema zadaće koju žena ne može obavljati jednako kao i muškarac, stoga to predstavlja dosljedno provođenje partijske politike. Nožinićeva Bosiljka i Borica srčano se upuštaju u opasne pothvate uz bok muškarcima.

Odabrani socrealistički romani većinski nisu prikazivali ravnopravnost ženskih i muških aktera NOB-a prema zadanome ključu, odnosno neki su dijelovi naglašeno tradicionalistički, dok drugi propagiraju ravnopravnost muškaraca i žena. Ravnopravnost ženskih i muških aktera NOB-a jedina je motivska kategorija gdje autori nisu dosljedno slijedili načela književnog pravca socijalističkog realizma.

Zadaće protagonistica realistično su prikazane te se poklapaju sa zadaćama žena iz povijesnih izvora. Žene su obavljale pozadinski rad koji se većinom sastojao od tradicionalnih ženskih poslova poput kuhanja, pranja, pletenja i poljoprivrednih radova. Uz pozadinske zadatke žene su sudjelovale u borbi s puškom u rukama, a unutar četa najviše ih je brinulo za ranjenike i bolesnike. Također, kako su muškarci otišli na frontu, žene su morale preuzeti i teške fizičke poslove koje inače nikada ne bi obavljale. Jedini aspekt koji nije prikazan u odabranim romanima odnosi se na samoorganizaciju žena kako bi se zaštitile od kriminala.

Taktike mobilizacije, odlike ženskih likova te ravnopravnost ženskih i muških aktera NOB-a jedine su motivske kategorije gdje su prisutna odstupanja u odnosu na povijesnu zbilju, točnije mjesta gdje ona nije interpretirana u realističkoj maniri. U kategoriji o taktikama

mobilizacije ženskih likova, uz povijesno točne razloge poput vrbovanja i poticanjem bližnjih, ne spominju se partijski razlozi uključivanja žena u borbu jer oni nisu predstavljali KPJ u pozitivnome svjetlu, odnosno njihovo zagovaranje ravnopravnosti muškaraca i žena ispadalo je proračunato u cilju dobivanja rata protiv klasnih neprijatelja.

Što se tiče odlika ženskih likova, motivi posve slijede one navedene u povijesnim izvorima, pri čemu ženske odlike iz socrealističkih romana mjestimično prelaze u karikaturu, pa se ženski likovi doimaju savršenima i bezgrešnima. Premda postoje određena odstupanja između izvora i romana, ovakvo je preuveličavanje u oslikavanju likova tipično za socijalistički realizam i njegovu naglašenu obrazovnu i propagandno-agitacijsku funkciju.

Konačno, u kategoriji ravnopravnosti ženskih i muških aktera NOB-a postoje poklapanja koja se odnose na loš tretman žena NOB-a od strane muškaraca na pozicijama moći (naglašeno u izvještaju organizacionog sekretara Oblasnog komiteta KPH za Istru i ulomcima iz Barkovićevih *Sinova slobode*) te prikaza ženskog sudjelovanja u borbenim aktivnostima. Odstupanja su ponovno vidljiva u prikazu ženskog sudjelovanja u političkim organizacijama (posebno vidljivo iz izvještaja organizacionog sekretara Oblasnog komiteta KPH za Istru nasuprot Kalebovoj Natri i Barkovićevim Koki i Bosi) jer u romanima nije bila vidljiva diskriminacija ženskih likova unutar partijskih političkih organizacija, upravo suprotno. Natra samouvjerenom predsjeda sastankom, a Koka suvereno vodi divoselsku omladinu. Značajnije odstupanje odnosi se na povremeno uključivanje veoma tradicionalnih pogleda na ženu i njenu ulogu u NOB-u, pa se protagonistice prikazuju kao one koje se moraju držati doma i ognjišta, kao i davanje prednosti u obrani sela dječacima. Ratovanje se smatralo isključivo muškom zadaćom, stoga je prema tradicionalnom viđenju prirodno prednost u obrani sela prepustiti pripadnicima muškog spola, bili oni još djeca ili ne, nego odraslim djevojkama, pritom zanemarujući individualne kvalitete i sposobnosti. Zanimljivi su i ulomci iz *Sinova slobode* gdje se opisuje ženski izgled, čega, naravno, nema u povijesnim izvorima i što je karakteristično za prozna djela, ali pritom se može uočiti afirmiranje muškog identiteta, što ponovno zalazi u sferu tradicionalnog. Ostavlja se dojam da su socrealistički autori ponekad zaboravljali u kakvom tonu moraju pisati i kakve ideje svojim romanima moraju širiti, a iznenađuje i činjenica da su takvi upitni ulomci promakli Agitpropu i partijskoj cenzuri. Spomenimo i prikaz ljubavnih veza koje u povijesnim izvorima nisu prikazivane (iznimka su svjedočanstva o taktikama mobilizacije žena), ali čak su i one korištene u propagandne svrhe jer se neprestano naglašava kako revolucionarni rad ima prvenstvo.

Većinska podudaranja socrealističkih romana i povijesnih izvora vidljiva su u svim kategorijama, jedino su u kategoriji ravnopravnosti ženskih i muških aktera NOB-a vidljiva izraženija odstupanja. Manja odstupanja u kategorijama poput odlika ženskih likova mogu se pripisati ideološkoj obojenosti i autorovom stvaralačkom nadahnuću, odnosno povijesna stvarnost nije posve podređena partijskoj politici i prekrojena glorificirajućim narativom. Iz navedenog možemo zaključiti kako je povijesna stvarnost vjerno prikazana u romanima socijalističkog realizma, ali da romani istovremeno ispunjavaju svoju svrhu kao propagandno-agitacijsko sredstvo obrazujući buduće naraštaje novih socijalističkih ljudi i podsjećajući na tekovine Narodnooslobodilačke borbe, što ih čini uspješnim spojem ideologije i realizma.

6. ZAKLJUČAK

Tijekom Drugog svjetskog rata žene po prvi puta direktno sudjeluju u ratnim operacijama. Žene su s puškom u rukama ili kao bolničarke bile punopravni članovi partizanskih vojnih jedinica. Kako su bile nevične borbi, ratnoj strategiji i baratanju oružjem, smrt je za njih bila stalna opasnost. Unatoč strahotama koje su proživljavale na bojištu, žene su istovremeno radile u pozadini, obrađivale zemlju, vodile kućanstva i skrbile o djeci, prenosile hranu i ostale potrepštine, prikupljale pomoć i tkale odjeću. Na sebe su u cijelosti preuzele opskrbljivanje gerilske armije, a u počecima i bez pomoći Partije. Njihov je doprinos NOB-u bio tolik da su uskoro tipičnim postali literarni prikazi naoružanih partizanki s bombama za opasačem i suosjećajnih bolničarki.

Svršetkom Drugog svjetskog rata i razvojem komunizma u istočnoeuropskim zemljama, otvorio se put sustavnoj sovjetizaciji te posljedično i utjecaju socijalističkog realizma na umjetnost i kulturu zemalja Istočnog bloka, stoga ni Federativna Narodna Republika Jugoslavija nakon 1945. godine nije bila iznimka.

Književnost je bila pod snažnim utjecajem agitacije i propagande koje su, na čelu s Agitpropom, dominirale cjelokupnom jugoslavenskom kulturno-umjetničkom politikom usmjeravajući razvoj umjetnosti i kulture po uzoru na sovjetski model. Njihovom se dominacijom potiskuje društveno-kritička dimenzija dotadašnje realističke književnosti koju zamjenjuje snažna ideološka demagogija kojom se posljedično propagiraju socijalističke vrijednosti. Uskoro se novostvoreni književno-umjetnički pravac socijalističkog realizma počinje nametati kao nova estetska doktrina. Navedeni je kulturno-umjetnički pravac

zahtijevao posvemašnje podređivanje književnih djela socijalističkim postulatima i ideologiji, a autorima koji su stvarali prema zadanim smjernicama unaprijed je osiguran društveni i umjetnički ugled. Od socrealističkih se djela očekivalo realističko prikazivanje stvarnosti, uz izrazitu ideološku obojenost. Međutim, zbog takvog nekritičkog veličanja državnog režima dolazilo je do razilaženja između povijesne zbilje i njezina književno-umjetničkog prikaza, odnosno do izobličavanja stvarnosti.

Nadalje, iako je književna kritika gorljivo zagovarala novi pravac, pojedini se autori nikako nisu mirili s nametanjem socrealističke estetike, a što je kasnije dovelo do sukoba na književnoj ljevici. Mnogi su književnici poput Krleže i Ujevića tvrdili da socrealizam ograničava i dokida slobodu stvaralaštva, stoga se u hrvatskoj književnosti pojavilo vrlo malo romana pisanih u duhu socijalističkog realizma. Ti su romani bili dvojbene kvalitete i nisu bili široko prihvaćeni među publikom jer je čitatelje snažno odbijala njihova propagandno-agitacijska uloga (Nemec, 2000: 281). Budući da je socijalistički realizam bio nedovoljno ukorijenjen u hrvatskoj književnosti, potrajao je samo nekoliko godina, odnosno nikada nije uistinu zaživio. Usprkos tome, hrvatska je književnost iznjedrila nekoliko reprezentativnih socrealističkih romana, kao što su u prvom redu Barkovićevi *Sinovi slobode* i Nožinićev *Demonja*, te Kalebove *Ponižene ulice* i Nazorov roman *S partizanima*.

Premda su glavni likovi socrealističkih romana uglavnom muškarci, i ženama je dodijeljen znatniji književni prostor kako bi se kapitaliziralo socijalističko načelo prema kojem su žene i muškarci ravnopravni. Također, žene su odigrale značajnu ulogu tijekom Drugog svjetskog rata, što u pozadini, što u borbenim jedinicama, stoga je pridavanje veće pažnje ženskim likovima očekivano.

Budući da je pravac socijalističkog realizma ipak prikazivao povijesnu zbilju, da je Narodnooslobodilačka borba nerijetko bila glavna okosnica hrvatskih socrealističkih romana te da su žene imale bitnu funkciju tijekom NOB-a, cilj je rada bio usporediti kako su ženski likovi prikazivani unutar odabranih socrealističkih romana, a kakve su bile povijesne činjenice. Da bi komparativna analiza bila lakše i učinkovitije provedena, usporedba je vršena na nekoliko različitih razina – taktike mobilizacije, odlike, zadaće i položaj žena te ravnopravnost ženskih i muških aktera NOB-a.

Odabrani socrealistički romani i povijesni izvori većinski se podudaraju u svim kategorijama, što je posebice vidljivo u kategoriji ravnopravnosti ženskih i muških aktera NOB-a. Naglašeno podudaranje u navedenoj kategoriji odnosi se na mjestimično integriranje iznimno

tradicionalnih viđenja žene i njene uloge u Narodnooslobodilačkoj borbi, što je posebno vidljivo u Barkovićevu romanu *Sinovi slobode*. Naime, ženski se likovi smještaju unutar doma i stavljaju pokraj ognjišta, prednost u obrani Divosela od ustaša imaju dječaci, a na samom kraju romana dječaci odlaze na školovanje u grad, dok djevojke ostaju kod kuće. Slične prikaze ženske inferiornosti i podređenosti možemo zapaziti i u nekim povijesnim vrelima, kao što su *Izveštaj o organizacionom pitanju* iz 1940. godine, izvještaj organizacionog sekretara Oblasnog komiteta KPH za Istru iz 1944. godine te svjedočanstvo Mile Vučković. Takav razvoj fabule ujedno predstavlja i drastičnije odstupanje književnog prikaza u odnosu na postavke socijalističkog realizma jer je u navedenim slučajevima opisom stvarnog stanja zapravo kritizirana nedosljedna partijska politika, što se nikako nije smjelo dogoditi.

Neznatniji otkloni između socrealističkih romana i povijesnih izvora poput hiperboličnog i idealističkog prikaza ženskih osobina u kategoriji odlika žena mogu se objasniti autorovim uvođenjem naglašene ideološke crte u fabulu te njegovom umjetničkom inspiracijom. S druge strane, u kategoriji taktika mobilizacije u romanima nije prikazan partijski motiv uključivanja žena u Narodnooslobodilačku borbu jer je KPJ primarno uključivala žene kako bi dobila prevagu u borbi, što Partiju nije prikazivalo u pozitivnom svjetlu.

Dakle, povijesna zbilja u odabranim romanima nije posve podređena partijskoj ideologiji, a samim time ni ponovno ispisana zlatnim slovima. Iako je pravac socijalističkog realizma u prvom redu trebao glorificirati socijalizam, odabrani romani mjestimično ostaju vjerni realističkoj maniri pisanja, stoga unutar fabule ponegdje možemo zamijetiti nimalo laskave opaske o stanju u zemlji, odnosno kako se gledalo na žene, kako su uistinu tretirane i kakvoj su se budućnosti mogle nadati. Socrealistički su autori ponekad propuštali pisati pohvalnim tonom i širiti socijalističke ideje svojim romanima, a iznenađuje i činjenica da su takvi ulomci promakli Agitpropu i partijskoj cenzuri. Iz navedenog možemo zaključiti kako je povijesna stvarnost, zanemarujući stvaralačko nadahnuće, vjerno prikazana u romanima socijalističkog realizma, ali da romani istovremeno, više ili manje, ispunjavaju svoju svrhu propagandno-agitacijskog sredstva obrazujući buduće naraštaje novih socijalističkih ljudi i podsjećaju na tekovine Narodnooslobodilačke borbe, što ih čini uspješnim spojem ideologije i povijesne stvarnosti.

Diplomskim je radom potvrđena početna hipoteza da su književni prikazi ženskih likova u socrealističkim romanima u određenoj mjeri uistinu idealizirali stvarno stanje, ulogu i položaj

žena u Narodnooslobodilačkoj borbi zbog svoje dominantno propagandne uloge. Pritom se idealiziranje stvarnog stanja odnosi na prešućivanje nezgodnih pojedinosti za Partiju te hiperboliziranje poželjnih karakteristika ženskih likova. S druge strane, ostaje nejasno zašto su određene nepovoljne povijesne činjenice uklopljene u fabule romana i kako su promakle budnom oku Agitpropa.

7. BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Broz Tito, Josip. (1978). *Žena u revoluciji*. Sarajevo: Svjetlost.

Diklić, Marjan. (2003). Dokumenti, zapisi i sjećanja sudionika o antifašističkom pokretu otpora u Ninu tijekom Drugoga svjetskog rata (1941.-1945.). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 46/2004., 451–502.

Dretar, Milivoj. (2019). Žene u ratu: svjedočanstva, sjećanja, zapisi. *Podravski zbornik*, 49, 71-84.

Martić, Anđelka. (1980). *Vuk na Voćinskoj cesti*. Zagreb: Biblioteka vjeverica.

STav!. (2014). *Dalmatinske partizanke: Čerice moja, kako to izgledaš?*. Preuzeto 18. listopada 2021, s <http://stav.cenzura.hr/dalmatinske-partizanke-cerice-moja-kako-to-izgledas/>

Šoljan-Bakarić, Marija. (1955). *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Sarajevo: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske.

Šoljan-Bakarić, Marija (Ur.). (1974). *Žena u borbi: 1943/1945*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.

PRIMARNA LITERATURA

Barković, Josip. (1976). *Sinovi slobode*. Zagreb: Mladost.

Kaleb, Vjekoslav. (1950). *Ponižene ulice*. Zagreb: Zora.

Nazor, Vladimir. (1982). *S partizanima*. Sarajevo: Svjetlost.

Nožinić, Milan. (1961). *Demonja*. Zagreb: Biblioteka „Posebnih izdanja“.

LITERATURA

Antonić, Maja. (2019). *Yugoslav Revolutionary Legacy: Female Soldiers and Activists in Nation-Building and Cultural Memory, 1941-1989*. Masters Theses & Specialist Projects. Bowling Green: Western Kentucky University.

- Batinić, Jelena. (2009). *Gender, Revolution and the War: The Mobilization of Women in the Yugoslav Partisan Resistance during World War II*. Doktorska disertacija. Stanford: Stanford University.
- Batinić, Jelena. (2015). *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Czerwiński, Maciej. (2017). Socrealizam u književnim predodžbama rata. *Fluminensia*, 2, 139-155.
- Clark, Katerina. (1981). *The Soviet Novel: History as Ritual*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dijanić, Dijana. (2015). *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena (1945-1953)*. Doktorska disertacija. Zagreb: Hrvatski studiji.
- Dimić, Ljubodrag. (1988). *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike*. Beograd: Rad.
- Goldstein, Ivo. (2003). *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi liber.
- Goldstein, Ivo. (2008). *Hrvatska: 1918.-2008*. Zagreb: Novi liber.
- Graovac, Igor. (1974). O proučavanju struktura sudionika NOB. *Časopis za suvremenu povijest*, 6/2, 7-62.
- Hrvatska enciklopedija. (2012). *Partizani*. Preuzeto 9. siječnja 2021, s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=46824>
- Jakelić, Klara. (2014). *Socrealizam u hrvatskoj književnosti 1945.-1952. Stvaranje uvjeta za kulturnu devijaciju u Drugoj Jugoslaviji*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Jelić, Ivan. (1982). *Od ustanka do slobode. Hrvatska u NOB*. Zagreb: Globus.
- Kisić-Kolanović, Nada. (1984). Vrijednosni principi novoga pravnog poretka u narodnooslobodilačkoj borbi na području Hrvatske 1941–1945. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 16/1, 1-26.
- Kolanović, Maša. (2006). Populizam socrealizma. Barkovićeви „Sinovi slobode“ kao partizanska romansa. U: Pavlović, C. & Glunčić-Bužančić, V., ur., *Hrvatska književnost*

prema europskim – emisija i recepcija – 1940–1970 - Sv. 7 - Komparativna povijest hrvatske književnosti: zbornik radova, 287-303. Split: Književni krug.

Kolanović, Maša. (2011). *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*. Zagreb: Ljevak.

Kolanović, Maša. (2012). Od kulture mase do masovne kulture. U Bavoľjak, J., ur., *Refleksije vremena 1945. – 1955.*, 166-182. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.

Kovačević, Dušanka. (1972). *Borbena put žena Jugoslavije*. Beograd: Leksikografski zavod „Sveznanje“.

Lasić, Stanko. (1970). *Sukob na književnoj ljevici 1928-1958*. Zagreb: Liber.

Mataga, Vojislav. (1987). *Književna kritika i teorija socijalističkog realizma: neki aspekti hrvatske književne kritike u razdoblju od 1945. do 1952. i njihov odnos prema teoriji socijalističkog realizma*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Mikulan, Krunoslav; Smutni, Emil. (2016). *Partizanska vojska i Jugoslavenska armija 1941.-1953*. Zagreb: Despot infinitus.

Milanja, Cvjetko. (1996). *Hrvatski roman 1945.-1990. : nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Nemec, Krešimir. (2000). Socrealizam i hrvatski roman. U: Fališevac, D & Nemec, K., ur., *Umijeće interpretacije: zbornik radova u čast Ive Frangeša*, 277-292. Zagreb: Matica hrvatska.

Pantelić, Ivana. (2013). Yugoslav female partisans in World War II. *Cahiers balkaniques*, 41, 1-10.

Pintar, Martina. (2016). *Socijalistički realizam u hrvatskoj i ruskoj književnosti: komparativna analiza reprezentativnih romana*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

Sklevicky, Lydia. (1996). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: DUGA.

Skupnjak, Josip; Mrkoci, Dragutin. (2013). *Kronologija narodnooslobodilačke borbe naroda Hrvatske 1941. - 1945*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske.

Stojić, Desanka. (1987). Prva ženska partizanska četa. Republička konferencija SSRN Hrvatske, Konferencija za društveni položaj žena i porodice. Karlovac: Historijski arhiv.

Šarić, Tatjana. (2010). Djelovanje Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu u NRH, 1945.–1952. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 42, 384-424.

Visković, V. (2012). *Sukob na književnoj ljevici*. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Preuzeto 9. siječnja 2021, s <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1773>

Wiesinger, Barbara N. (2009). Rat partizanki – žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941.-1945. *Historijska traganja*, 4, 201-226.

Zima, Dubravka. (2001). Hrvatska dječja književnost o ratu. *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 8, 81-122.